

Эпистемологик интеграция:

Ислом методологиясининг моҳияти

ЕPISTEMOLOGICAL INTEGRATION

ESSENTIALS *of an* ISLAMIC
METHODOLOGY

FATHI HASAN MALKAWI

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

ЭПИСТЕМОЛОГИК ИНТЕГРАЦИЯ

ИСЛОМ МЕТОДОЛОГИЯСИНИНГ МОҲИЯТИ

Фатҳи Ҳасан Малкави

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 16:297
ББК 87.22
Ф 27

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Фатҳи Ҳасан Малкави

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Раҳат: – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган № 65**

Эпистемологик интеграция Ислам методологиясининг моҳияти (Uzbek)

Фатҳи Ҳасан Малкави

ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-955-6

Epistemological Integration: Essentials of an Islamic Methodology (Uzbek)

Fathi Hasan Malkawi

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1437 АН / 2015 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-675-9

IIIT

P.O. Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-08-955-6

УДК 16:297
ББК 87.22

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу институтнинг муҳим нашрларининг ихчам шаклда ёзилган, ўқувчиларга асл нусханинг энг муҳим мазмуни тўғрисида асосий тушунчаларни бериш учун яратилган қимматли тўпламидир. Қисқа, ўқиши осон, вақтни тежайдиган шаклда ёзилган ушбу қисқа хулосалар катта ҳажмдаги нашрнинг батафсил, пухта ёзилган шарҳини тақдим этади ва умид қиламизки, ўқувчиларни асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Эпистемологик интеграция: Ислом методологиясининг моҳияти турли соҳалардаги билимлар билан боғлиқ масалаларни мулоҳаза билан ўрганишда амалий таълимни амалга ошириш мақсадида Ислом методологиясининг ақлий асосини яратишга интилади. Китобда Ислом методологиясини тавсифловчи ажратувчи интеграция турлари, шу жумладан, манбалар, воситалар ва тафаккур мактабларининг интеграцияси, шунингдек, исталган намуналар билан мавжуд воқелик тасвирланган. Ушбу ёндашув инсон табиатига тўлиқ мос келади, чунки хилма-хиллик одамлар бажарадиган функциялар ва улар эгаллаши мумкин бўлган кўникмалар учун муҳимдир.

Бу асар соғлом фикрлаш ва қадриятлар асосларини яратиш ва ушбу билимлар, мақсадлар ёки ғоялар самараларини иш жойларида ишла-тиш учун амалий воситаларни ишлаб чиқиш ҳар бир мусулмоннинг ақлий ва ахлоқий тикланиши учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги-ни исботлайди. *Тавҳид* томонидан бошқариладиган эпистемология (яъни билиш назарияси) ва методология ушбу назарияни мусулмон фикри ва ютуғининг ақлий ҳаётийлиги, қуввати ва руҳий тушунча-сини янгилаш учун қўллайди. Натижада у замонавий мазмундаги бир замонлар қудратли Ислом цивилизациясининг ундовчи кучи си-фатида фаолият кўрсата олади.

Фатҳи Ҳасан Малкави тамонидан асл нусханинг қисқартирилган
нашри

*ЭПИСТЕМОЛОГИК ИНТЕГРАЦИЯ: ИСЛОМ МЕТОДОЛОГИЯСИНИНГ
МОҲИЯТИ*

ISBN hbk: 978-1-56564-569-1

ISBN pbk: 978-1-56564-557-8

2014

Муаллифнинг муқаддимаси

Ушбу дастур билан боғлиқ саволлар тўртта асосий нукта бўйича умумлаштирилиши мумкин: 1) Исломиёй эпистемологик тизим ва Исломиёй методологияни ўз ичига олган Исломиёй дунёқараш; 2) Қуръони Карим ва пайғамбарлик Суннатини ўз ичига олган Исломиёй билим манбалари билан ишлаш усуллари; 3) Ёзма меросимиз, шу жумладан, Исломиёй мероси ва умуман инсоният мероси билан ишлаш усуллари; 4) Воқелик билан ишлаш усуллари, шу жумладан, воқелик (фактлар ва нарсалар, воқеа ва ҳодисалар табиати бўйича дала ўрганишлари орқали) ва (футуристик изланишлар орқали) бўлиши керак бўлган воқелик.

Режали фикрлашга бўлган эҳтиёж битта маданият, битта ихтисослашув ёки қизиқишнинг бир соҳаси билан чегараланмайди. Ўтган эллик йил мобайнида кўплаб олимлар Араб-Исломиёй тафаккурини ва унга алоқадор методологияни сохта ғоялардан тозалашга ҳаракат қилдилар. Баъзилар Исломиёй маданиятининг гуллаб-яшнаши ва ўзига хослигини тушунтириш учун “усули” (*usūlī*) усулларида фойдаланишган бўлса, бошқалар эса дастлабки араб мусулмон мутафаккирлари орасида ҳукмрон бўлган ҳуқуқий усул натижасида Исломиёй цивилизациясининг таназзулга учрашини тушунтиришга ҳаракат қилишган.

Шундай бўлса-да, бошқалар ўша ҳуқуқий усул диний матнларни талқин қилиш учун асос яратган ва мезонларни белгилаб қўйган деб таъкидлашади. Шундай қилиб, ҳуқуқшунослик тамойилларини герменевтика (талқин қилиш санъати) назарияси сифатида тасвирлаш орқали у ёпиқ тизимга айланади. Бундай баҳолаш тури ушбу фикрлаш услубларининг бирламчи манбаларида, яъни Қуръон ва Суннатда баён қилинган тамойилларга қараганда, Исломиёй тафаккур услублари ва улар қолдирган мероснинг тарихий қўлланилишига кўпроқ эътибор беради. У ушбу манбалар учун мўлжалланган мақсадларга, шунингдек, ушбу тамойиллар биз учун ҳаётнинг кўплаб билим ва соҳаларида очиши мумкин бўлган кенг уфқларга етарлича эътибор бермайди.

Билим манбалари ва воситаларини кенг қамровчи, тизимли равишда бирлаштирувчи “Эпистемологик интеграция” Ислом методологиясининг қарашлар тизимини ташкил этади. Ушбу китоб эпистемологик интеграция зарурат эканлигини таъкидлайди. У инсон табиатига тўлиқ мос келади. Турли-туманлик қабул қилиниши ва яхши фойдаланишга қўйилиши лозим бўлган табиий ва чин ҳодисадир. Демак, ҳамкорлик ва бирлашишга ҳақиқий эҳтиёж бор, чунки хилма-хиллик одамлар турли хил этник табақалар билан боғлиқ бўлганида, турли хил тилларда гаплашганда ёки турли қабилалардан бўлганида инсоният табиатининг асоси бўлади. Ҳар хиллик тушунчалар, эътиқодлар, диний ишончлар ва амалиёт учун ҳам муҳимдир. *Эпистемологик интеграция методологияси: Ислом методологиясининг моҳияти* бу методологик фикрлаш, ўрганишлар ва хулқ-атвор ҳақидаги билимларни тарқатишга ёрдам берадиган дастурни яратишга уринишдир.

Биринчи боб

Эпистемологик интеграциянинг ўринлилик тушунчаси

Биринчи боб қуйидаги тўрт бўлимдан иборат:

1. Билим бирлигига нисбатан эпистемологик интеграция.
2. Эпистемологик интеграциянинг асоси сифатида илоҳий бирлик (*тавҳид*) тамойили.
3. Ислом дунёқарашдаги эпистемологик интеграция.
4. Эпистемологик интеграция йўлидаги чеклашлар ва тўсиқлар.

Муҳокама дастлаб илм бирлиги ва илоҳий бирлиги тамойили (*тавҳид*) муносабатида эпистемологик интеграция учун асос сифатида “эпистемологик интеграция”га қаратилади. Сўнгра эпистемологик интеграция баъзи бир асосий олимларнинг ҳиссасига мос ёзувлар билан муҳокама қилинади. Нихоят, эпистемологик интеграция йўлидаги чеклашлар ва тўсиқлар кўриб чиқилади. Ушбу бобда фикрлаш, ўрганишлар ва хулқ-атвор нуқтаи назаридан, шунингдек, билим ва хулқ-атвор билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш учун керакли усулларда эпистемологик интеграциянинг Ислом методологияси учун қарашлар тизими сифатида зарурлиги баён этилади. Бошқача қилиб айтганда, китобнинг мақсади манбалар ва билим воситаларининг эпистемологик интеграцияси моделини яратиш, шунингдек, интеграциялашган манбалардан интеграциялашган воситалар орқали мустаҳкам билим олишдир.

Ўзини ягона ихтисосликка тўлиқ бағишлаш амалиёти, аслида, инсоният тарихидаги яқиндаги ҳодисадир. Бу ўтган аср мобайнида инсон билимларининг мисли кўрилмаган даражада кенгайишига жавобан пайдо бўлиб, ягона олимнинг бирдан ортиқ соҳага ихтисослашиши деярли имконсиз бўлиб қолди. Қадимги даврларда донишмандлар ва олимлар билим ва ҳаракатни бирлаштириш ҳақида суҳбатлашдилар. Ўша даврдаги бошқа бир қатор одамлардан Ибн Рушд донолик ва Худо томонидан берилган қонун ўртасида боғлиқлик мавжудлигини тасдиқлаган бўлса, Ибн Таймия интеграция тушунчасини тасдиқлаб, нозил қилинган матнларни тўғри англаш билан инсон онги учун аниқ ва равшан бўлган нарсалар ўртасида зиддият бўлмаслиги кераклигини таъкидлаган. Бунинг ортидан, “соф” илм-фан ва технологиялар сифатида бир томондан тамойиллар, назариялар ва илмий изланишларни, иккинчидан, уларни амалда қўллашни бирлаштиришга уринишлар бўлган. Бироқ, ягона ихтисослашув кенг тарқалганига қарамай, бугунги кунда турли соҳаларни, хусусан, замонавийликни урф-одатлар билан, мукамалликни кўнгил билан ва ҳоказоларни бирлаштириш зарурати тобора кўпайиб бормоқда.

“Эпистемологик интеграция” (*al-takāmul al-ma'rif*) атамаси, айниқса, тил, адабиёт, Исломий ҳуқуқшунослик, Қуръон илмлари, ҳадис

билимлари, тарих, шунингдек, астрономия, тиббиёт ёки математика каби фанларда нарсалар ҳақида энциклопедик маълумотларга эга бўлган кишиларни тасвирлаши мумкин. Бир нечта билим соҳасидаги ижодий ишлаб чиқариш ҳодисаси кўплаб машҳур мусулмон олимлари яшаган даврнинг ўзига хос хусусияти эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, ўзини бутунлай битта ихтисосга бағишлаш амалиёти яқинда юзага келган ҳодисадир.

Эпистемологик интеграция фалсафанинг бир бўлаги, онтология, гносеология ёки ахлоқшунослик сифатида таснифланиши мумкин, бу ҳолда у мавҳум, назарий ўлчовни олади. Шунингдек, у зарурий ресурсларни етказиб бериш ва уларни сиёсий, иқтисодий ёки ижтимоий фаолиятга айлантиришдан иборат бўлган маданий ва ижтимоий фаолият тури сифатида таснифланиши мумкин. Бу ерда мақсад – одамларнинг ҳаётини амалий даражада осонлаштириш ва бу ҳолда у ижтимоий, амалий ўлчовни олади. Эпистемологик интеграция жараёни икки ўлчовга эга: унумли ва истеъмолчи. Унинг унумли ўлчовида интеграция – бу махсус кўникмаларни талаб қиладиган ақлий ижод шаклидир. Унумли ёки ижодий ёндашувни қабул қилиш одатда янги бирикмага кирадиган элементларни баҳолаш ва янги мақсадга эришиш учун уларни бирлаштирадиган муносабатлар матричасини баҳолаш билан бирга олиб борилади.

Бошқа томондан, истеъмолчи ўлчови, ўрганилаётган ҳодисаларни ёки муаммоларни тушуниш, унинг интегратив тузилишидаги билимларининг ўзига хос элементларини аниқлаш ва шу билимларнинг бошқаларга ўтказилишини осонлаштириш учун бирлашишга асосланган ақлий тузилмалардан фойдаланишни ўз ичига олади.

Эпистемологик интеграциянинг унумли ва истеъмолчи ўлчовлари ўртасидаги фарқни маълум бир табиий қонунни кашф этган физик ёки ушбу қонунга асосланган асбоб ёки машинани ишлаб чиқадиган технолог ва ушбу восита ёки машина ишлатиладиган заводда ишлайдиган техник ўртасидаги фарқ билан таққослаш мумкин. Ахборот ва маълумотларнинг муттасил ўсиши, билимлар массаси шу қадар улканлашиб кетдики, биз уни удаллашимиз учун уни алоҳида

соҳалар ва ихтисосларга ажратиш керак эди, шунингдек, билимларимиз қанчалик кўпайган бўлса, шунчалик ажратилиши ва бўлиниши керак. Бу жараён натижасида дунёнинг редукационистик (юзак) нуктаи назарига эга бўлган одамлар пайдо бўлди, улар ҳақиқатнинг бевосита ва тўғридан-тўғри бўлган қисмларига ҳаддан ташқари эътибор қаратадилар, шунингдек, тарихнинг ҳамда коинотнинг кенгрок ва кўп нарсани қамровчи тасвири билан алоқани йўқотадилар. Биз эгаллаган билим ва маълумотлар диққатимизни бутундан чалғитади ва уни қисмларга йўналтиради. Бироқ, бутун унинг қисмлари йиғиндисидан катта эканлигини доимий эътирофи бор. Ушбу “янги фан” қатъий билим, тўлиқ тушуниш ва ҳақиқатга мутлақ ишонч ҳеч қачон амалга оширилмайдиган идеал эканлигини тан олади. Бунинг ўрнига у янги ҳақиқатни таклиф қилади, яъни коинот оддий, ҳаракатсиз, изчил ҳолатда эмас, қандайдир маъносиз машина каби ҳеч қандай маънога эга эмас ва одамлар бу коинотда тасодифан пайдо бўлмаган. Аксинча, коинот бирдай бўлиб туюлади, унинг қисмлари бир-бири билан боғланади, у онгли равишда ўзгаради ва ўсиб боради ва воқелик ўзининг тузилиши ва хусусиятларига қўшилади. Инсоният коинот яратилган мақсадга эришиш воситаси бўлиб туюлса-да, инсон онги бизга маълум бўлган энг мураккаб мавжудот бўлиб кўринади. Айтишга журъат қилиш мумкинки, янги илм-фан, янги воқелик ҳақидаги кучли хабар орқали, узоқ кутилган янги давр, билимлар бирлигини амалга ошириш мумкин бўлган постмодернизм даврининг тонги отди.

Кўплаб мусулмон зиёлилари илм-фан ва дин ўртасида тўсиқ ўрнатувчи Ғарб мафқуралари таъсирига тушиб қолганлар. Натижада кўплаб замонавий мусулмонлар Исломни илм-фандан ажратиш билан боғлиқ хавф-хатарларни ва улар ўртасидаги илоҳий бирлик тамойили асосида ҳаётий алоқани тиклаш зарурлигини бартараф этиш вазифасини ўз зиммаларига олдилар. Бундан ташқари, маънавий тажрибага асосланган билимларнинг бирлиги тўғрисида Исломий муҳокама мавжуд. Бу муҳокама Шарқ цивилизациялари томонидан турли шаклларда илоҳий ваҳийнинг замона таълимотидан олинган тамойилларга асосланган метафизик доирада ифодаланган анъанавий нуктаи назардан билимларни текширади.

Эпистемологик интеграция тушунчаси бундай интеграциянинг мантикий асосини ташкил этувчи билимларнинг бирлиги тушунчаси билан боғлиқдир. *Тавҳид*, яъни илоҳий бирликнинг исломий тамойили Исломнинг асоси ва Ислом цивилизациясига ўзига хосликни берадиган нарсадир. Мусулмонлар “*ал-тавҳид*” илмини ривожлантиргач, мантик, илм назарияси, метафизика ва ахлоқни бирлаштирдилар. Исломий яккахудолик (*тавҳид*) трансцендент (тажриба билан ҳам билиб бўлмайдиган) Яратувчи ва яратилган коинот ўртасида жуда муҳим фарққа эга. Яратганнинг иродаси мавжудотларнинг мавжудлигини, уларнинг хатти-ҳаракатларини ва уларнинг органик тузилишини белгилайди. Яккахудоликнинг ҳақиқати коинотнинг тартибли хатти-ҳаракатларга асосланганлиги билан намоён бўлади. Бундай тартиб-қоидалар бундай тартибни яратган ҳокимиятнинг бирлигини, яъни ягона Худони кўрсатади.

Яккахудолигини тан олиш, ҳақиқатнинг бирлигини тан олишни ҳам назарда тутати. *Тавҳид* Қудратли Худонинг мутлақ бирлигини тасдиқлаганлиги сабабли, ҳақиқат манбаларининг бирлигини ҳам тасдиқлайди. Худо табиатнинг яратувчисидир, ундан одамлар билим оладилар. Билим объекти Худонинг ижодлари бўлган нарсалар ва табиат ҳодисаларидан иборат. Шубҳасиз, Худо бу нарсаларни ва ҳодисаларни билади ва Худо *вахий* манбаи эканлиги бир хил даражада аниқдир. Бундан ташқари, Худо инсонларга Ўзининг улкан, ҳар томонлама қамраб оладиган ва мукаммал билимларидан бирон бир нарсани беради.

Тавҳид одамларни Яратувчи сифатида Худо билан ва унинг турли соҳаларида билимга интилиш ўртасида алоқа ўрнатишга ундайди. Бунинг сабаби шундаки, кишилар барча воқеа ва ҳодисаларда Худонинг ишини идрок қилганда, улар илоҳий яратилишнинг ишини кузатадилар. Табиатдаги Худонинг ишларини кузатиб, улар табиий фанлар билан шуғулланадилар, чунки табиатдаги илоҳий яратилиш бу Худо табиат дунёсига киритган нақш ва қонунлардан бошқа нарсаси эмасдир. Худди шу тарзда, одамлар илоҳий яратилиш асарини ўзларида ёки жамиятларида идрок этиб, гуманитар ва ижтимоий фанлар билан шуғулланадилар.

Ҳар биримиз коинотда ўз қарашимизга кўра яшаймиз. Ислом дунёқараш Ислом таълимотида мужассам этган эътиқодга асосланган умумий тушуниш ифодасидир. Бу концепция мавжудликни кенг қамровли тушунишни таклиф этади. Шунингдек, у ўз хатти-ҳаракатларини коинотдаги ўрни ва мавжудлигининг мақсади ҳақидаги тушунчалари асосида бошқарадиган шахслар ва қоидалар учун ўзига хос турмуш тарзини юзага келтиради.

Эпистемологик интеграция бу фақат ақлий фаолият ва назарий авантюра эмас, балки мусулмон ақлини эркинлаштириш, мусулмон руҳиятини тарбиялаш ва мусулмонларни эришиш, яратиш ва ўзгартиришга ундайдиган психологик ва тарбиявий жараёндир. Мусулмон ақли ва руҳиятидаги инқироз таҳлили уларни бартараф этиш учун зарур чораларни таклиф этади. Бу инқирозлар орасида Исломий дунёқарашнинг яқкахудоли, интеграцион ўлчамини, ресурсларни энг яхши, энг конструктив тарзда ишлатадиган севги ва эзгуликни тизимли, илмий ва кенг қамровчи кўриш сифатида тиклаш ва қўллаш ҳисобланади. Яқкахудоли ёндашув табиатда мужассамлашган илоҳий *вахий* билан ёзма сўз ўртасида мавжуд бўлган интеграция ва ўзаро боғлиқликни тан олишни ўз ичига олади. Ибн Рушд шундай деган: “Мавжуд зотлар уларнинг маҳорати ҳақидаги билимимиз орқали Яратувчига ишора қиладилар ва биз уларнинг маҳоратини қанчалик тўлиқ билсак, Яратувчини ҳам шунчалик тўлиқ билиб оламиз”. Абу Ҳомид ал-Ғазолийнинг фикрича, юлдузлардан сўзловчи Қуръон оятларини фақат астрономия орқали тушуниш мумкин, саломатликка оид оятларни эса фақат тиббиётни ўрганиш орқали тушуниш мумкин ва ҳоказо.

Ғазолий ва Ибн Рушд эпистемология масаласи бўйича келишмовчиликларга дуч келишди. Шунга қарамай, улар билимларни бирлаштириш зарурлиги тўғрисида келишиб олдилар ва Ғазолий бундай интеграцияни билимнинг таркибида (яхлитлик), Ибн Рушд эса уни бир-биридаги турли хил илмлар эҳтиёжида (ўзаро тўлдириш) кўрди.

Ибн Таймия, ўн бир жилдни қамраб олган, ихтисослашган асарида илоҳий ваҳий матнларига таққослаб, хоҳ фалсафий, хоҳ табиий бўлсин, инсон ақли яратган илмларни муфассал муҳокама қилган. Ибн Таймия илмларнинг икки тури ўртасида зиддият бўлиши мумкин эмас, деган фикрда эди. Аксинча, чиндан ҳам оқилона бўлган нарса ҳеч қачон илоҳий ваҳийни тўғри тушунишга зид бўлмайди. Бироқ, эпистемологик интеграция йўлида чекловлар ва тўсиқлар мавжуд. Тор ихтисосга эга бўлган олимлар муҳим илмий ютуқларни қўлга киритишда давом этади ва олимларнинг аксарияти ихтисослашган ишлар орқали ўзларини исботлашга интилади. Бундай олимлар интеграция ва бирлашиш соҳаларидаги ишлар рақобат ва академик мукамаллик учун имкониятлар ҳисобидан келишини ҳис қилишлари мумкин, бу эса уларнинг келажагини хавф остига қўяди. Ҳаддан ташқари ихтисослашув билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш бўйича ҳаракатлар ва натижада билимларни атомизация қилиш нарсаларни юзаки тушунадиган шахсларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бундай вазиятларда эпистемологик интеграция натижалари қувонарли эмас. “Юз ҳунарни чала билгандан, бир ҳунарни тўла бил”, яъни дарҳақиқат, тараққиёт учун у ёки бу соҳадаги умумийликлар тўғрисида доимо гаплашиб турадиган, аммо уларнинг ҳеч бирига чуқур кириб бора олмайдиган кишидан кўпроқ жиддий тўсиқ йўқ.

Бирлик ва ўзаро тўлдириш ҳақидаги даъволарни қўллаб-қувватловчи далилларни топиш учун босим остида, эпистемологик интеграцияни қўллаб-қувватлайдиганлар фанлар орасидаги алоқаларни ёки аслида мавжуд бўлмаган маълумотлар ўртасидаги муносабатларни излаш хавфи мавжуд. Бундай саъй-ҳаракатлар тескари таъсирга эга бўлиши ёки фойдасиз ва кулгили натижаларга олиб келиши мумкин. Шу билан бирга, баъзи тадқиқотлар услубий қатъийлик кўринишига эга бўлиши мумкин, гарчи аслида улар юзакилиги ва номувофиқлигини яширувчи махсус жаргонлар билан тўлдирилган бўлса ҳам. Лекин, бундан ҳам катта хавф инсон қидираётган ёки топишни кутаётган нарсасини топишга бўлган табиий мойиллигида ётади. Ушбу тенденция онгсиз равишда тадқиқотчини хато қилишга олиб келиши ва шу билан унинг тадқиқот ниятининг ташқи асослилигига

путур етказиши мумкин. Янги ғоялар ва уларнинг татбиқ этилиши йўлидаги энг жиддий тўсиқлардан бири бу ғояларни тарғиб қилаётганларни нотўғри тушуниш, шунингдек, ғояларни бузиб кўрсатишга ёки нотўғри ишлатишга мойиллигидир. Ғояни қабул қилиш ва тарғиб қилиш учун самимий истак бошқаларни унга ишонтириш ёки уни қабул қилиш ва қўллашга қулай муҳит яратиш учун етарли эмас. Аксинча, ғояни ҳам тўғри тушуниш ва тақдим этиш керак. Илм-фанларнинг бирлиги ва ўзаро тўлдириши билан боғлиқ тушунчаларнинг хилма-хиллиги ва ўзига хос метафизик маълумотларга бўлган муносабатлари туфайли бу тушунчалар кўпинча маълум даражада чалкашлик ёки ноаниқлик билан кечади. Натижада улар муҳим амалий натижаларга эриша олмайдилар. Ушбу бобнинг мақсади *тавҳид* Ислом нуқтаи назаридан эпистемологик интеграциянинг қийматини, шунингдек, фикрлаш, тадқиқот ва хулқ-атворларга Исломий ёндашувда бундай интеграциянинг ўрнини таъкидлашдир. Айнан шу ёндашув ёки методология кейинги бобда тушунтирилади. Бу уч диаграммада тушунчалар гуруҳини бирлаштирувчи усул кўрсатилган бўлиб, уларни ўзаро боғлиқ ва уюшган маънода кўриб чиқиш имконини беради.

Иккинчи боб

Усул ва методология: тушунчалар табиати ва уларни тадқиқ этишнинг аҳамияти

Иккинчи боб қуйидаги уч бўлимдан иборат:

1. Усул ва методология: тушунча ва атама.
2. Ислом методологияси ва тизим тафаккурини ўрганишнинг аҳамияти.
3. Методологияга тегишли асосий тушунчалар.

Методология ва тизим тафаккурини ўрганишга ва муҳокама қилишга доимий эҳтиёж мавжуддир. Мақсад мавжуд методологиянинг тўғри ва самарали бўлган жиҳатларини тасдиқлаш, шунингдек, нуксонли бўлган жиҳатларини тўғрилашдан иборат. Шу нуктаи назардан иккинчи боб Қуръоннинг “усул” (*minhāj/manhaj*) тушунчасининг маъноси ва бошқа тегишли Қуръон атамаларига алоқадорлигини ойдинлаштиришга интилади. Шундай қилиб, аввал, “*minhāj/manhaj*” (усул, йўл, метод) бирор жойга етиш ёки бирор мақсадга эришиш йўли маъносида ва “*manhajjiyuh*” (методология) вазифани бажариш йўли сифатида ўртасида фарқ қилинади. Иккинчидан, баъзи муҳим олимларга мурожаат қилган ҳолда, Ислом методологияси ва тизим тафаккурига оид тадқиқотларнинг аҳамияти муҳокама қилинади. Учинчидан, у методологияга тегишли асосий тушунчаларни муҳокама қилади ва дунёқараш бу мунозаранинг калитидир. Сўнгра, “*manhajjiyuh*”га нисбатан дунёқараш ва эпистемологик система тушунчаларининг маънолари аниқланмоқда.

Усул ва методология ўртасидаги фарқлаш мақсадида “*nahj*”, “*manhaj*” ва “*minhāj*” сўзлари аниқ, тўғри йўлни ёки белгиланган жойига осонлик билан олиб борадиган йўлни кўрсатувчи синонимлардир. Бу сўзлар ўзининг тўғрилиги ва тўсиқларнинг йўқлиги туфайли йўлда тез ҳаракат қилиш туйғусини ёки қандай қилиниши кераклигининг равшанлиги туфайли вазифанинг тез бажарилишини ҳам етказди. Ҳар учала сўз ҳам *n-h-j* илдизидан келиб чиқиб, аниқ бўлиш, ёки аниқ йўл бўлиш ёки аниқ йўлга айланиш маъносини ташийдди. “*Minhāj*” унинг шариатида мувофиқ олиб борадиган ҳаёт тарзидир, унинг раҳбарлиги эса одамлар қалбини поклашга ёрдам беради. “*Minhāj/manhaj*” атамасининг асосий маъноси, яъни “усул” ёки “йўл” Қуръонда кўп марта учрайди. Ушбу атамалар изчиллик билан пайдо бўлган контекстлар тўғри кўрсатма ва хато билан боғлиқ. Мўминлар Аллоҳ Таолодан уларни тўғри йўлга (*al-ṣirāt al-mustaqīm*) ҳидоят қилишини сўрайдилар: “...Бизни тўғри йўлга бошлагин. Ўзинг неъмат берганларнинг йўлига (бошлагин), ғазабга дучор бўлганларнинг йўлига эмас, адашганларникига ҳам эмас”. (Қуръон, 1:6-7)

“Минҳаж” (*minhāj*), “торик” (*tāriq*), “сирот” (*ṣirāṭ*), “суннат” (*sunnah*), “ҳидоят” (*hidāyah*) – (яъни қўлланма) ва “нур” (*nūr*) атамалари бир қатор умумий маъноларга эга, чунки уларнинг барчаси мақсадга ва белгиланган жойига олиб борадиган тўғридан-тўғри, аниқ йўл билан бориш учун инсоний интилиш билан боғлиқ. Агар бу ер юзидаги одамларнинг мақсади кенг маънода Худога сиғиниш, Худонинг ер юзидаги вакиллари (*khalīfah*) бўлиш ва инсоният тараққиётига эришиш бўлса, унда “*минҳаж*” бу мақсадга эришиш воситаси ёки бунга олиб борадиган йўлдир. Бу воситалар ёки йўл турли оралиқ мақсадлар шаклини олади. Худо инсонларни ҳақ йўлга бошлашни Ўз зиммасига олди. Шу мақсадда У ҳақиқатга эмас, балки хатога олиб борадиган йўллар борлиги ҳақида огоҳлантириб, йўлни аниқ қилиб қўяди.

“*Манҳаж*”, “*сабил*” (*sabīl*) ва “*сирот*” атамалари одамлар илм олишга ёки бирор фойда олишга интиладиган муайян мақсадга эришиш манфаати кўзлаб олиб борувчи йўл ёки усулга ишора қилади. Бирок, улар келажакдаги ҳаётга эришиш учун инсон бу ҳаётда босиб ўтадиган йўлни ҳам назарда тутишлари мумкин. Бошқача қилиб айтганда, улар мукамал ҳаётга олиб борувчи йўл ғоясини ўз ичига олади ва шу маънода “*манҳаж*” атамаси Қуръоний ваҳийда энг кўп қўлланилади. “*Минҳаж*”нинг яна бир маъноси шундан иборатки, у мақсад ёки белгиланган жойига (*maqṣid*) йўл сифатида ишлатилади. Ҳаракат мақсадга ёки белгиланган жойига тўғридан-тўғри йўлда ва мақсадли интилиш орқали йўналтирилиши ва бирор томонга қаратилган бўлиши керак. Бошқа томондан, “*манҳажийя*” (*manhajjiyah*) атамасини “методология” деб таржима қилиш мумкин, у “усул ҳақидаги таълимот” ёки “маълум бир билим соҳасидаги тадқиқотларни тартибга солувчи тамойиллар ва тартибларни таҳлил қилувчи мантиқ тармоғи” деб таърифланади. “Методология” атамаси маълум бир фалсафа мактабининг назарий асосларини, яъни унинг муҳим ва жиддий тахминлари, дастлабки шартлари ва тушунчаларини ҳам назарда тутиш мумкин. Шундай қилиб, “методология” тадқиқот ва ўрганишда иштирок этиш усуллари ва йўллари билан шуғулланадиган ва барча фанларга тегишли бўлган замонавий интизомни англа-тади.

Методология доираси уларнинг *ваҳий*, ақл, Ислом ҳуқуқи, табиат, жамият ёки бошқа мавзулар билан боғлиқлигига қарамасдан, уларнинг турли категорияларидаги барча билим соҳаларини қамраб олади. Методология бу соҳалар ҳақида қандай фикр юритишимизга, билимларни олиш, текшириш ва қўллаш учун олиб бориладиган тадқиқотларга, ёки бундай билимлар билан таъминланган йўл-йўриқ асосида олиб бориладиган кундалик хулқ-атвор ва илмий амалиётга тегишли бўлиши мумкин. Бироқ, “*минҳаж/манҳаж*”, “*наҳж*” ва “*манҳажий*” атамалари фикр ва шахсий хатти-ҳаракат ва амалиётга оид саволлардан кўра илмий тадқиқотлар ва тегишли тартиблар билан чамбарчас боғлиқдир.

Ислом методологияси Ислом тафаккури жараёни ва бу жараёндан келиб чиқадиган ғояларнинг табиати билан боғлиқ. Шунинг учун у Исломнинг умумий мақсад ва ниятлари билан шартланган. Шундай қилиб, методология муаммоси ўзининг ақлий ўлчовида Исломни мусулмон жамиятида тарғиб қилиш ва тарбиялашга интилаётган ҳаёт тарзидан ажралмасдир. Исломий ғоянинг мақсади бу дунёда Исломий турмуш тарзини шакллантиришдир, шунда у охиратда бахт-саодатга эришиш учун йўл бўлади.

Ислом методологияси ва тизим тафаккурини ўрганиш ва тушуниш бошқа методологиялар ва уларнинг жамиятимизга бўлган таъсирини тушуниш учун муҳимдир. Бундан ташқари, биз бундай методологиялар билан танишиб, улардан қандй фойдаланишимиз, уларни қабул қилишимиз, дуч келишимиз ва улар билан қандай алоқада бўлишимизни тушунишимиз керак. Ислом методологияси амалиётининг етишмаслиги мусулмон жамияти дуч келаётган ақлий инқирознинг асосий омилларидан биридир. Шу сабабли, мусулмон жамияти яратишга интилаётган Ислом маданияти ва цивилизациясининг энг муҳим пойдевори сифатида бундай методологияни куриш ва ойдинлаштириш бўйича саъй-ҳаракатларни бирлаштириш зарурлигини эътироф этиш муҳимдир.

Турли эпистемологик соҳаларда мусулмон мутахассислари томонидан тизимли амалиётни камдан-кам учратиш мумкин. Шундай

қилиб, замонавий Исломиё ақлий ислохотлар ҳаракатининг асосини ташкил этувчи методологик онглиликнинг мавжудлигини тасдиқлаш учун мен бир неча асосий олимларнинг ҳиссаларини таъкидлайман. Ушбу олимлар орасида Исмоил ал-Фаруқий, Абдул Ҳамид Абу Сулаймон, Таҳа Жобир Алалвоний, Таҳа Абдуррахмон ва Аҳмад ал-Райсуний бор.

Ал-Фаруқий методологияни билимларни исломлаштиришнинг марказий қисми деб ҳисоблаган. У ўз ёндашувини мусулмон жамоати йўналишни йўқотишдан қаттиқ азият чекмоқда деган фикрга асослаган. Бу эса, ўз навбатида, мусулмон жамоасининг дунёга раҳбарлик қилиш масъулиятини бажара олиш қобилиятига таҳдид солмоқда.

Унинг фикрича, дунёвий давлат таълим тизимига эга бўлган ва Исломиё қарашлардан маҳрум бўлган тизим ичида пайдо бўлган, шунингдек, воқеликдан ажралиб чиққан ва Ғарб дунёвий тизимига иккинчи даражали деб кўрилган анъанавий Исломиё таълим тизимига эга бўлган тизим ичида пайдо бўлган мусулмонлар жамоаси олдида турган инқироздан чиқиш йўли икки таълим тизимини ўқувчилар онгида Исломиё дунёқарашни кучайтириш ва уларни Ислום цивилизациясининг табиати ва уни белгиловчи хусусиятлари билан таништиришга қаратилган ягона тизимга бирлаштиришдир.

Бундай тизим яхши ўйланган ўқув дастури доирасида замонавий билимларнинг барча тармоқларини Ислום нуқтаи назаридан ислоҳ қилишга қаратилган бўлар эди. Бу мусулмонлар жамоаси аъзоларига *вахий* ва ақл, фикр ва ҳаракатни бирлаштирадиган замонавий Исломиё билимларни яратиш имконини берар ва шу билан дунёвий фаровонлик ва келажак саодатига олиб келар эди. У иккаласи ҳам ёлғиз туриб, мусулмон жамоатини тиклаш ва ислоҳ қилиш учун бир хил даражада кучсиз деб ҳисоблаган. Шундай қилиб, ал-Фаруқий таълим тизимидаги иккиликни, умуман мусулмон жамоаси ҳаётидаги иккиликни ва анъанавий Ислום методологиясининг самарасизлигини бартараф этиш учун зарур бошланғич нуқта сифатида билимларни исломлаштиришга чақирди.

Абу Сулаймон бошқа маданиятлар ва халқларнинг методологиялардан яққол ажралиб турадиган Исломий методология мавжуд деб ҳисоблаган. Ушбу методология, диннинг мақсад ва вазифаларини бажариш учун нозил қилинган матндаги қўлланмалар ва одамлар дуч келадиган муаммолар ўртасида юзага келиши керак бўлган ўзаро муносабатларни тушунишга қаратилган инсоний ҳаракатдир. Бу методология ривожланиш ва тараққиётнинг узлуксиз ҳолатида бўлиб, янги пайдо бўлаётган шароит ва муаммоларга доимий равишда жавоб беради.

Унинг учун ривожланишнинг асосий жараён диннинг олий мақсад ва ниятларига асосланган Исломий матнларни тушунишни, ўрганилаётган мавзуга тегишли барча матнларни бир-бирининг нуқтаи назаридан кўриб чиқишни, шунингдек, ушбу матнларни замонавий ҳақиқатларга татбиқ этишнинг энг оқилона *усули* сифатида улар ёзилган вақтинчалик ва географик жиҳатда талқин қилишни ўз ичига олади.

Алалвоний Қуръоннинг “мантиғи”ни ва у “космик Қуръон методологияси” деб атайдиган нарсани ёритиб бериш зарурлигини таъкидлайди. Бу методология Қуръоний методологик омиллар мажмуи билан ажралиб туради. Олим улардан учтасини батафсил белгилаган: 1) *Тавҳид*, Қуръон дунёкарашининг асосий элементи сифатида; 2) “Икки ўқишни” бирлаштириш, яъни Қуръонни ва яратилган коинотни ўқиш; 3) Қуръоннинг таркибий бирлиги ва унда мужассамлашган космик ҳақиқатлар. Алалвоний кейинчалик бу уч Қуръоний методологик омилларни эпистемологик интеграциянинг методологияни куришга боғлайди.

Абдурраҳмон тадқиқотчилар назарий ва амалий тамойиллар мажмуасига амал қилиш орқали ўз методологиясини келтириб чиқаришлари лозим, деб таъкидлайди. Булардан энг муҳими, турли хил илмий соҳалардаги дастлабки мусулмон олим ва мутафаккирларининг қўллаган усул ва ёндашувлари ҳақида кенг қамровли билимлар олиш, шунингдек, замонавий усул ва ёндашувлар тўғрисида пухта билимларга эга бўлишдир. Шундай қилиб, тадқиқотчилар тақлид

қилиш ва ўзлаштириш амалиётидан ташқарига чиқиб, асл усуллар, ёндашувлар ва назарияларни кашшоф талқин қилиш ва шакллантиришга ўтишлари мумкин. У ўз асарини “фалсафавий ҳуқуқшунослик” деб номлайди.

Ал-Райсуний мусулмон мутафаккирлари Ислом ҳуқуқининг олий ниятларидан ҳам, мақсадга асосланган усулидан ҳам хабардор бўлишлари лозимлигини таъкидлайди. Шунингдек, у ният ва мақсадлар (*al-maqāṣid*) фикр юритиш ва кўриш, таҳлил қилиш ва баҳолаш, хулоса чиқариш ва нарсаларни бирлаштиришнинг махсус усули эканлигини таъкидлайди. У Ислом қонунининг олий ниятлари нуктаи назаридан биз хулосалар чиқаришимиз, қисмларни бирлаштиришимиз, нарсаларни қандай таққослашни ва уларни қандай қилиб тартибга солиш кераклигини билиб олишимиз мумкин, деб ишонади. Боз устига у бундай ўзаро ҳамкорлик кашшоф талқин ва ҳуқуқий далиллар амалиётига татбиқ этиладиган қоида ва тамойилларга асосланган методологик ёндашувни ўз ичига олиши керак, деб таъкидлайди. Ҳар бир нарсада бўлгани каби, ҳозирги вақтда бетартиблик ва бепарволик масалалари билан шуғулланиш учун қаттиқлик ва аниқликнинг бир тури мавжуд.

Методологияга оид асосий тушунчаларни, яъни дунёқарашни муҳокама қилиш, шунингдек, дунёқараш ва эпистемологик тизим тушунчаларининг мазмунини очиб бериш муҳим аҳамиятга эга. Дунёқараш биз яшаётган дунёни, бу дунёдаги ўрнимизни қандай идрок этишимизга, шунингдек, табиий ва ижтимоий фанларни қандай тушунишимизга сезиларли таъсир кўрсатади. Одамлар нарсаларга қараш жойлари, ўзлари қабул қилган нуктаи назари, ўзларининг табиий, психологик ва ижтимоий муҳити ҳамда унинг тил компонентлари ва обрўли доираси билан ҳукмрон фикрлаш тизими айлана-сида белгиланган чегаралар доирасида ўзлари ва атрофидаги дунё ҳақида умумий тасаввурни шакллантирадilar. Айнан шу умумий расм дунёқараш сифатида кенг танилган бўлиб, космик ҳис этиш, умумий фикр, космик тушунча, умумий фалсафа, кенг қамровли тушунтириш, тушунтириш парадигмаси ёки мафкура каби турли хил йўллар билан номланиши мумкин.

Бирок, инсон ўз дунёқарашини шакллантириши шарт эмаслигини аниқлаш керак. Аксинча, у ҳамманинг онгида кўпроқ ёки камроқ ўз-ўзидан содир бўлади. Шундай қилиб, дунёқараш кишиларнинг ўзлари яшаб турган ақлий муҳит таъсирига ва ҳукмрон ижтимоий урф-одат ва анъаналарни ўзлаштиришга мойиллигини ҳисобга олган ҳолда кишиларнинг туғма тузилишининг таркибий қисмидир. Ислом нуқтаи назаридан дунёқараш табиий, ижтимоий ва психологик соҳаларни ақлий идрок этишдир. Аслида, у одамларнинг эътиборини тортадиган ва уларни тушуниш ва кўзлари очилишлари учун ўйлаб кўриш ва томоша қилишга чақирадиган кўплаб ҳаракатсиз ва ҳаракатланувчи суратларга ўхшайди. Дунёқараш ҳам дунёга муносабат, тинчлик ва тотувликда, эҳтиром ва ҳурматда, истак ва таажжубда инсоннинг фаол ва конструктив ёндашишни талаб қиладиган рухий ҳолатдир. Бундан ташқари, дунёқараш бу дунёни ўзгартириш режасидир, яъни бу мақсадга эришиш орқали одамлар дунёни янада уйғун ва мувозанатли қилишга умид қилишади. Шунингдек, ресурсларини ўзи ва бошқалар учун яхшироқ ҳаёт қуришга йўналтирадилар, чунки ер юзидаги ҳаётимиз охиратдаги ҳаётга тайёргарлик кўришдир.

Дунёқараш, ҳеч бўлмаганда, эпистемологик нуқтаи назардан, инсонлар хулқ-атвориغا тегишли ҳар қандай бошқа омилларга қараганда анча муҳимроқ, чунки у инсон ақли билим олиш учун фаолият кўрсата оладиган ягона тузилмадир. Бинобарин, дунёқараш ҳар қандай эпистемологик назариянинг асосини ташкил этади. Билиш назариясини ёки эпистемологияни ташкил этувчи элементлар баъзан “эпистемологик тизим” деб аталади. Эпистемологик тизим инсон билимларининг тарихи ва ривожланиши, бу билимларнинг манбалари ва воситалари, билимларни таснифлаш ва уларнинг вазифаларини тушунтириш усуллари билан боғлиқ масалалар билан шуғулланади.

Дунёқараш ёки кенгроқ кўриш майдони манбаларни ҳам, билим воситаларини ҳам белгилайди, бу манба ва воситаларнинг табиати эса (дунёқарашнинг кичик соҳаси бўлган эпистемологик тизим) олинган билимлардан фойдаланиш усуллари билан белгилайди. Шу

тарзда, методологияни эпистемологик тизим ёки билиш назарияси таркибидаги кичик соҳа сифатида кўриш мумкин. Ушбу бир хилликни ва ўзаро боғлиқликни ҳисобга олган ҳолда, кўплаб мутафаккирлар ва ёзувчилар “дунёқараш”, “эпистемологик тизим” ва “методология” атамаларини маънодош сифатида ишлатишни аниқлаймиз.

Бирок, бу ерда таклиф қилинган ёндашув Қуръоний бошланғич нуқтасини тушунчалар таърифлари учун қўлланма сифатида қабул қилишдир. Қуръон нуқтаи назаридан “*манҳаж/минҳаж*” усулининг тушунчаси умумийлик ва тўлиқлик билан ажралиб туради ва бу жиҳатдан Қуръоннинг бошқа барча тушунчаларига ўхшайди. Исломиё методологияни ишлаб чиқиш зарурлиги тўғрисида бир оз тушунча мавжуд бўлса-да, бундай методологиянинг тамойиллари ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида кам маълумот мавжуд. Биз “эпистемологик интеграциянинг методология” деб атаган нарсани англаш бундан янада заифроқдир.

Учинчи боб

Методологик онглилик ва методологик нуқсонлар

Учинчи боб икки асосий бўлимдан иборат:

1. Методологик онглилик.
2. Ислом жамоаси ҳаётидаги методологик нуқсонларнинг аломатлари.

Учинчи бобда “методологик онглилик” деганда нималар назарда тутилганлиги ва унинг бошқа онглилик турларига боғлиқлиги баён этилади. Қўйидагилар ҳам усул, ҳам методологияни англашнинг

аҳамиятини, шунингдек, бу тушунчанинг Исломотафаккури ва ҳаракатининг замонавий назариётчилари орасида учрайдиган шакллари намойиш этишга қаратилган. Кейин у мусулмон жамиятида кенг тарқалган бир қатор методологик нуқсонлар ёки номуносивликларга эътибор қаратади.

Агар мусулмонлар жамоаси йўқолган мағрурлик ва шон-шарафни қайтаришни, дунё миқёсидаги масъулият даражасига кўтарилишни ва инсоният цивилизациясининг етакчисига айланишни истаса, у ҳолда методологик онглиликни ўстиришга тўғри келади. Онглилик – инсоннинг ўзлари ва атроф-муҳит ҳақида хабардорлигини таърифлаш учун ишлатиладиган атамдир. “Онглилик” атамаси нарсаларни бир жойга тўплаш, тушуниш, асраш ва эса олиб қолиш ҳаракатларини ўз ичига олади. Қуръонда келтирилган “англовчи қулоқ” моддий дунёда товуш тўлқинларини аниқлайдиган жисмоний қулоқ эмас. Аксинча, у эшитилган нарсаларни тушунадиган ва фахмлаб оладиган қулоқ, кейин эса бу тушунишни фойда билан ишлатади. Методологик онглилик – воқелик табиатини, унинг қийинчиликлари ва талабларини батафсил, ҳар томонлама тушуниш зарурлигини англашдир. Бу тизимли, қонун билан бошқариладиган, шахсий реакциялар ёки зудлик билан қарор қабул қилиш заруратидан келиб чиқадиган босимдан таъсирланмайдиган мақсадли режалаштиришга асосланган ҳақиқатга қандай муносабатда бўлишни билишдир. Методологик онглилик биз яшаётган воқеликни соғлом методология ва кенг қамровчи дунёқарашга мурожаат қилиш орқали ислох қилиш зарурлигини англашни талаб қилади.

Биз воқеликни идрок қилганимиздек етказишга ҳаракат қилсакда, воқеликни ўзимиз етказаятганимиз йўқ. Аксинча, тафаккур тарзимиз ёки методологиямиз мос ёки мос эмаслигига қараб, биз ҳақиқатга кўпроқ ёки камроқ даражада ёндашамиз. Бу уриниш учта элементнинг ўзаро таъсирининг натижаси билан боғлиқ. Биринчи элемент бизнинг онгимиздаги нотўғри фикрлар ёки хурофот. Бу нотўғри фикрлар одатда туғма бўлиб ёки ижтимоий тузилмалар ва шарт-шароитлардан келиб чиққан тамойил ва қадриятлар мажмуи шаклини олади. Иккинчи элемент – бу ақл ишлатадиган воситалар

мажмуидир, яъни когнитив ва ҳиссий жараёнлар, шунингдек, ақлнинг интуитив, тасаввур ва ирода қобилятлари. Учинчи элемент объектив фактлардан, шу жумладан, пайдо бўлувчи воқеликнинг миқдорий ва сифат хусусиятларидан ва унинг атрофидаги бошқа ҳақиқатлар билан боғлиқлигидан иборат.

Ислом онглилигининг инкирози бор ва шунинг учун унинг ўсиб бораётган хабардорлиги мавжуд. Исломий онглилик инкирозининг асосий сабаби шундаки, бу ёндашувларни ҳар икки томон тарафдорлари ҳам аксарият ҳолларда, хоҳ давлат арбоби бўлсин, хоҳ ақлий раҳбар сифатида мусулмонлар жамоасида ваколат лавозимларни эгаллаган одамлар бўлганидан. Онглилик билан боғлиқ алдаш ёки иштибоҳнинг энг жиддий шакли усул ёки ёндашувга тааллуқлидир. Шу билан бирга, йигирманчи аср ўрталаридан бошлаб Ислом дунёсининг турли бурчакларида усулга ва методологик тафаккурга бўлган эҳтиёжни англашнинг тобора ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Боз устига “усул” турли хил билим соҳаларида, ақлий доираларда ва Ислом даъвати билан боғлиқ бўлган олимлар ва мутахассисларнинг асосий ташвишларига айланади.

Тафаккур, илм-фан, сиёсий ва диний ҳаракатлар соҳаларидаги назариётчиларнинг усул ва унинг аҳамияти тўғрисида хабардор бўлган бир нечта мисоллари мавжуд. Ибн Халдун (ҳижрий 808/милодий 1406-йилида вафот этган) даврдан бошлаб тарихий тадқиқотлар соҳасидаги методология масаласи, агар уларнинг мазмуни шубҳасиз фактлар каби ажодларидан топширилган матнларга таяниб, натижада методологик хатоларга тушиб қолганлар кўпчилик учун ноаниқ эди. Бинобарин, бугунги кунда Ислом тафаккури олдида турган энг муҳим вазифалардан бири узлуксиз мулоқотни методология мавзусига йўналтиришдир. Тафаккур соҳасида Таҳа Абдурраҳмон “ақлий мадад” деб атаганига нисбатан Ислом дунёсида замонавий диний хушёрлик зарурлигини таъкидлайди. Абдул Ҳамид Абу Сулаймоннинг фикрича, мусулмонлар жамоасини ислоҳ қилишни фақат оилавий тарбия ва таълим муассасалари орқали амалга ошириш мумкин. Унга кўра, биз дуч келаётган таълим жумбоқларини ҳал этиш “методологияни, яъни “илмий усулни” ва чекланган, тар-

тибсиз фикрлаш доирасидан ташқарига чиқадиган, уюшган, давом этаётган илмий изланишларни ишлаб чиқишни” талаб қилади. Таҳа Алалвонийнинг сўзларига кўра, бу ҳолат *вахий* ва яратилишнинг икки ўқишини, яъни Қуръон ва яратилган дунёни бирлаштира оладиган кенг қамровли методологик тушунчани ишлаб чиқишни талаб қилади.

Сайфиддин Абдулфаттоҳ (Sayf al-Din Abd al-Fattah) соғлом методологик онглиликни қуриш учун зарур бўлган тўртта элементни санаб ўтган;

Ислом методологик назариябозлик манбаларидан хабардор бўлиш;
Мавжуд Ғарб методологик салоҳияти ва ундан фойдаланиш имконияти тўғрисида хабардорлик;

Методологик дастурлар ҳақида хабардорлик ва Ислом назариябозлик манбаларини талқин қилиш қобиляти;

Методологик қўллаш билан боғлиқ қийинчиликларни англаш ва уларни бартараф этиш йўллари.

Мусулмонлар жамоаси ҳаётида бир қатор кенг тарқалган методологик нуқсонлар ёки номутаносибликлар мавжуд. Биринчидан, мусулмон жамоатининг маданий четланишига кўплаб омиллар таъсир кўрсатди. Бироқ, номутаносиблик инсон шахсиятининг икки жиҳатида намоён бўлади. Ушбу номутаносибликлар инсон ўз дунёқараши ва ундан келиб чиқадиган инъикосларида аниқлик етишмаслигини пайқагандагина ақлий ёки ғоявий жиҳатдан кўринади. Яна бир жиҳат бу психологик – ҳиссийдир, бу ерда номутаносиблик ўзини заиф ирода ва ташаббуссизлик шаклида намоён этади. Бироқ, бу ҳам мусулмонларнинг тушуниш, ҳис қилиш ва амалиёт масалалари ҳақида фикр юритишида намоён бўлади. Бу фикрнинг аниқ воқеликка қандай мужассамланиши ёки руҳий эътиқодларнинг ҳаётий амалиётга қандай айланиши билан боғлиқ методологик номутаносибликдир.

Методологик номутаносибликнинг ўзига хос кўринишларига сабабни таъсир билан боғлаш ёки ҳақиқат билан қарама-қарши мақсадлар устида ишлаш мумкин бўлмаганда дунёқараш, воқеликни тушуниш ва шуғулланиш қобилияти билан боғлиқ бўлганлари киради. Соғлом методологик мувозанат, бошқа томондан, кўринадиган ва кўринмас оламлар, ҳодисанинг фойдали ва зарарли томонлари, ҳозирги ва келажакдаги мулоҳазалар, муайян жойдаги вазият ва унинг кенг муҳити, шунингдек, ҳаракатлар ва ҳодисаларнинг бевосита ва узоқ оқибатлари ўртасидаги кенг қамровли боғлиқлик билан тавсифланади. Бу мазмундаги методологик номутаносиблик чекланган миқдордаги мавжуд фактларни ва ёки маълум бир вазиятда тўғридан-тўғри намоён бўлган нарсаларни ҳисобга олган ҳолда ва бошқаларни ҳисобга олмаганда, маълум бир муаммо ёки ҳодисани бир ўлчов билан чеклашга уринишларда намоён бўлади. Методологик номутаносибликнинг бу тури баъзида, масалан, кейинги ривожланишларни мустасно қилганда, фақат бизга тарихий равишда келган нарсаларни ҳисобга олган ҳолда, турли хил билим соҳалари доирасидаги тор, чекланган маконда ҳақиқатни излаш шаклида бўлади. Ёзма тарихни ўрганишга бўлган бу қисман ёки парчаланган ёндашув, Қуръон ва пайғамбарлик суннати томонидан тақдим этилган асосий манбалар билан курашишга уринмасдан, нарсаларнинг ҳуқуқий жиҳати билан чекланиб қолиши мумкин. У коинот, материя, инсон тараққиёти ва цивилизацияси ҳақидаги саволлар билан боғлиқ ҳолда қўлланилиш соҳаларига эътибор бермасдан, фақат муаммонинг матний жиҳатига ва унинг тармоқланишга эътибор қаратишда ифодаланиши мумкин.

Мисол учун, бошқа мактабларни ҳисобга олмаганда, ўзини бир тафаккур мактаби ёки ҳуқуқшунослик билан чеклаши мумкин. Аммо, бу ҳолда, бошқа мактабларнинг истиқболлари ҳар қандай нарсалар ҳақида тўлиқроқ тушунча бера олмайди ёки дин ва унинг олий мақсадлари ва вазифаларини кенгроқ тушунтириб бериш орқали фикрни бойитишга қодир бўлмайди.

Бошқа кўринишларга нарсаларни баҳолашни тарихнинг муайян даврига чеклаш амалиётига олиб келадиган вақт ҳақида нотўғри тасаввур киради. Номутаносиблик масалаларнинг нисбий аҳамиятини

ва уларга қандай ечимларни қўллашни баҳолашда қийинчиликларга олиб келиши мумкин, шунингдек, ўзига хос ахлоқий тамойиллар, ҳаракатлар ва амалиётларни худди Исломиё хабарнинг юраги бўлгандек кўтарилишга олиб келиши мумкин, натижада бундан ҳам муҳимроқ манфаатлар қурбони бўлади. Бу орзу қилинган Исломиё маданий тараққиёт учун катта тўсиқдир.

Воқеликни тушуниш ва у билан шуғулланиш қобилиятининг бузилиши табиий дунёни ва инсон дунёсини кўриш *усули* билан боғлиқ. Ушбу нуқсон, Юнон фалсафаси ва унинг ҳосилалари каби ақлий абстракциялар ёки Гностицизм ва унинг натижалари каби маънавий абстракциялар бўладими, мавҳум тушунчаларга таяниб, ҳақиқатни тўғри кўриб чиқа олмасликда ўзини намоён қилиши мумкин. Бу методологик нуқсон ҳаёт ҳақиқатларини ва инсоният жамиятининг талабларини менсимайдиган художўй “бошқа дунё” шаклини ҳам олиши мумкин. Жамиятнинг кенг қатламларини менсимайдиган ижтимоий “бошқа дунё” тури ҳам мавжуд. Бунинг сабаби, маълумотли элитанинг яккаланиб қолиши ва кўпчиликнинг ташвишларида иштирок этишни истамаслиги ёки воқеалар ривожини ўзгартиришга бўлган умидсизликдан келиб чиқадиган ҳақиқатга бефарқлигидир. Бундай эътиборсизликнинг якуний натижаси одамларни воқеликга қарши курашиш қобилиятидан маҳрум қиладиган жоҳилликдир.

Мусулмонларнинг ҳақиқий ҳаётий шароитларига эътибор бермаслик, айрим мусулмон секторларида яна бир методологик нуқсон, яъни Ғарбдаги вазиятни ривожланиш ва тараққиётнинг бекаму-кўст намунаси сифатида қабул қилиш орқали кучайтирилиши мумкин. Бу нуқсон мусулмонлар ҳаёти ва шароитининг маданий, ижтимоий ва диний хусусиятларини акс эттирмагани боис, мусулмонларнинг аҳволи учун жуда мос бўлмаган Ғарб идеализмига асосланган ислохот дастурларини ишлаб чиқиш амалиётида амалий даражада кўринади.

Сабабларни оқибатлар билан боғлай олмаслик, Худога тўлиқ ишонч баҳонасида ёки табиий сабабларни тан олиш Ислам таълимотига,

яъни ҳар нарсага қодир Худо коинотдаги ягона “қатнашувчи шахс” эканлиги ҳақидаги таълимотига мос келмаслигига ишониш баҳонасида табиий сабабларни ҳисобга олмасликда намоён бўлиши мумкин. Шу тарзда фикр юритадиган ва ўзини тутадиганлар, дунёвий ҳодисаларни ва инсонларни натижалар учун кам ёки ҳеч қандай жавобгарликни ўз зиммасига олмайдиган инсонлар деб кўришади, чунки улар, натижалар аввалги сабабларнинг натижаси эмас, балки ёлғиз Худонинг инояти эканлигига ишонишади. Бошқа томондан, сабабият соҳасидаги ғайритабиий элементни бутунлай инкор этадиган одамлар бор. Бундай одамлар натижаларга илоҳий аралашувисиз фақат табиий сабаблар билан эришилади, деб ҳисоблашади.

Ниҳоят, ҳақиқатни ажрата олмаслик ва воқеликка қарши иш қила олмаслик кўпинча ҳақиқатга қулоқ солмаслик билан боғлиқ. Мисол учун, чекиш бутун дунё бўйлаб олиб борилган барча урушлардан кўра кўпроқ ўлимга сабаб бўлади. Чекишнинг зарари чекувчиларга ва атрофдагиларга таҳдид соладиган соғлиқ учун хавф билангина чекланмайди. У, шунингдек, тамаки сотиб олишдан келиб чиқадиган молиявий юкни ҳам ўз ичига олади, уларнинг қиймати баъзан оиланинг умумий даромадининг чорак қисмига тўғри келади. Ушбу турдаги иқтисодий йўқотиш аниқ мантиқсиздир. Юқорида келтирилган методологик номутаносибликларнинг жиддийлигини яхши ғояларга эга бўлган одамлар аслида бу ғояларни ақл-идрок тарзда тақдим этиш, яъни уларни руҳий абстракция ва идеаллар доирасидан кундалик ҳаёт оламига олиб чиқиш имкониятидан маҳрум бўлганлигида кўриш мумкин.

Тўртинчи боб

Ислом ва Ғарб тафаккурида усул тушунчасининг ривожланиши

Тўртинчи боб куйидаги уч бўлимдан иборат:

1. Ислом тафаккурида усул тушунчасининг ривожланиши.
2. Ғарб тафаккурида усул тушунчасининг ривожланиши.
3. Ислом ва Ғарб тарихида методология тушунчаси ва илмий соҳаларнинг ривожланиши ўртасидаги муносабатлар.

Усулнинг тарихини қисқача кўриб чиқиш, Ислом ва Ғарб тафаккурларида “усул” атамасининг ривожланишининг энг муҳим даврларига алоҳида эътибор билан тақдим этилади. Мақсад матнларнинг маънолари, инсон ижтимоий шароити ва табиий дунёси қандай қилиб Исломий методологияда бирлаштирилганлигини кўрсатишдир. Масаланинг кейинги муҳокамаси Арасту, Фрэнсис Бэкон ва Рене Декартнинг Ғарб тафаккурида усул тушунчасини ривожлантиришга қўшган хиссалари асосида берилган. Ниҳоят, боб ривожланаётган инсон тажрибасининг усул тушунчасининг ривожланишига таъсирини тасдиқлашга интилади. Шундай қилиб, у Ислом ва Ғарб меросида усул ва методологик амалиёт тушунчасининг ривожланиш траекториясини таққослаш билан тугайди.

Пайғамбар алайҳиссаломнинг саҳобалари ҳаёти давомида “усул” Қуръон ва Суннатдан тўғридан-тўғри ёки ижтиҳод жараёнида қонуний қарорлар қабул қилишдан иборат эди. Булар мусулмонлар қонуний қарорларнинг ўзига хос маъносида билимларга эга бўлган методологияни ташкил этган манбалардир. Шу сабабли олимлар уларни қонунчилик манбалари деб аташганлар. Шунингдек, олимлар ўзларининг қарорларини улар асосидаги ҳаракатларнинг қий-

мати, руҳи ва мақсадларига асосланиб, шунга ўхшаш фикрлардан фойдаланишган.

Биринчи авлод мусулмонлари Қуръон ва Пайғамбарнинг тушунтиришлари ҳамда уларни қўллаш уларнинг кундалик ишларини тартибга солиш учун етарли эканлигига ишонишганлар. Демак, Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи васаллам) вафотидан сўнг, келишув (*ижмо*), ўхшаш фикр (*қиёс*), ҳуқуқий имтиёзлар (*истиҳсон*), шунингдек, инсон манфаатларини белгилаш жараёнлари ва Ислом ҳуқуқининг кенг қамровчи мақсадлари мулоҳазали шарҳлашнинг (ижтиҳоднинг) шакллари бўлган. Мулоҳаза қилиш орқали одамлар Худо томонидан психологик, ижтимоий ва умумбашарий даражаларда ўрнатилган қонунларни кашф эта оладилар. Бу ҳақиқатларни англаб, инсонлар ҳаёт ишларини тартибга солиш учун, ҳақиқат ва адолатга бағишланган жамиятни яратиш учун, шунингдек, маърифатли цивилизация яратиш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқиши мумкин.

Табиий ва ижтимоий фанлар, Қуръонда мавжуд бўлган йўл-йўриқ билан боғлиқ бўлган ҳолда, ҳодиса ва воқеаларни яхшироқ тушунишга олиб келади. Қуръон нафақат биринчи авлод мусулмонларига улар ўрнатиши керак бўлган илмлар тўғрисида мурожаат қилиб қолмай, балки дунё мусулмонларига ҳам мурожаат қилган. Шунингдек, У бутун инсониятга мурожаат қилиб, уларга барча ишларини бошқариш учун зарур бўлган кўлланма манбасини тақдим этган. Бу мулоҳаза мусулмон олимларига Қуръоннинг одамларни хабардор қилиш ва уларни нима қилиш кераклигига йўналтиришга қаратилганлигини қадрлашга ёрдам берди. Ушбу қаратилганликнинг мақсади одамларга бу дунёда ўз манфаатларига эришишга ва охиратда Худонинг мукофотини келтириб чиқарадиган ҳаёт кечиришга ёрдам беришдир.

Ислом жамияти фалсафий тадқиқотлар билан шуғуллана бошлагач, араб Ислом маданиятига юнон, форс ва бошқа тиллардан таржима қилинган табиий фанлар ва илмий асарлар кириб кела бошлагач, илмий тадқиқот қоидаларини ўрнатадиган тизимли асарларга эҳтиёж

пайдо бўлди. Дастлаб, ўхшатиш ва мантикий далилларга асосланган мулоҳазалар ишлатилган, шундан сўнг ушбу ёндашув кенгайтирилган ва кенгроқ қўлланилган. Ушбу ёндашувнинг етишмаслигини таъкидлаб, олимлар индукциядан келиб чиқадиган фикрлаш ёки хулоса чиқариш ёндашувини қўшдилар. Фанларнинг таснифи, уларнинг умумий усуллари ва айрим фанларга татбиқ этилиши бўйича махсус китоблар ёзилган.

Ислом мутафаккирлари орасида усул тарихий жиҳатдан бир нечта тадқиқот соҳаларида аниқ эди. Аслида, унинг намоён бўлиши деярли барча соҳаларда кузатилиши мумкин. Тизимли ёки методологик тафаккур Қуръонда ҳам, пайғамбарлик Суннатида ҳам муайян қоида ва тамойиллар билан боғлиқ. Худди шу тарзда, у Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи васалламнинг) саҳобалари ва ворислари амалиётида аниқ кўриниб турар эди, ҳадисшунослар ва ҳуқуқшуносларнинг асарлари эса унга кўпроқ таъриф бериб, унинг қоидалари ва шартларни белгилаб берган. Усул тушунчаси ва амалиёти схоластик илоҳиётчилар, файласуфлар, тасаввуфчилар ва тарихчиларнинг асарларида янада аниқланган ва таснифланган эди. Лекин, аввалам бор усулга ғамхўрлик қилиши билан машҳур бўлган соҳа, бу Ислом қонунларига асос солган ҳуқуқшунослик тамойиллари ҳақидаги илм-фандир.

Ғарб тафаккуридаги усул тушунчасининг ривожланиши нуқтаи назаридан устун турувчи модель икки бирламчи негизга асосланади: 1) Инсониятнинг диний манбалардан ташқари қайд этилган тарихи; 2) Бошқа халқлар тарихини истисно қиладиган ёки ҳеч бўлмаганда уларнинг аҳамиятини бузадиган Европа халқларининг тарихи. Бинобарин, фалсафа тарихи, фан тарихи ва цивилизация тарихининг ўзи Юнонистонда бошланиб, Ғарбий Европа ва унинг Шимолий Америкада тарқалишларида тугайди.

Барча юнон файласуфлари ва мутафаккирларидан Арасту (милоддан аввалги 384-322) энг етук бўлиб, шунингдек, Ғарб фикри ва умуман инсон тафаккурига энг чуқур таъсир кўрсатган. Айниқса тадқиқот усулларини ривожланишига ва илм-фан ҳамда фалсафа соҳаларида

илмий назарияни ишлаб чиққан. Арастуниг ҳиссаси онтология, ахлоқ, сиёсат, табиий фанлар ва метафизика каби кенг соҳаларни қамраб олади. Арастуниг барча асарлари махсус фикрлаш тарзи билан ажралиб турган. Арасту мантиқ деб номланган ва қиёслаб мулоҳаза қилиш усулига асосланиб илмий ишлар яратган.

Рим империяси юнонларнинг бой ақлий, риторик ва фалсафий мерос вориси бўлган. Рим давлати Ғарбий Рим империяси ва Шарқий (Византия) Рим империясига бўлиниб кетгач, 285-йилидан кейин унинг таназзули тезлашди. Айнан шу давр Шом (Левант), Ироқ, Форс ва Мисрни, яъни илгари қадимий цивилизацияларга эга бўлган ҳудудларни эгаллаган барқарор жамият яратган Ислом туғилиши гувоҳи бўлди. Мусулмон олимлари тадқиқот ва кашфиётларда янги Исломий озодлик руҳидан фойда кўриб, Ҳиндистон, Форс ва Юнонистондан келган салафлари томонидан яратилган илмлар билан танишиб, мавжуд билимларга таянишган. Юнон меросининг катта қисми Араб тилига таржима қилинган, мактаблар ва университетлар ташкил этилган. Ушбу янги онглилик кейинги диний ислохотлар ҳаракатларига катта ҳисса қўшиб, олимлар ва тадқиқотчилар томонидан кейинги тадқиқотлар ва тажрибалар учун кучли рағбат бўлиб хизмат қилди.

Европа тарихи Ғарб тафаккурида усуллар ривожидида бир қатор муҳим оралик нуқталарнинг гувоҳи бўлди. Фрэнсис Бэкон (1561-1626-й.) мунозара ва мавҳум тафаккурига асосланган юнон фалсафаси ҳукмронлик қилган Европа тарихи давомида яшаган инглиз файласуфидир. Бу даврда кўплаб илмий кашфиётлар ва ихтиролар қилинди. Бэкон Арасту мантиғи янги даврда бу вазифа учун беҳад етарли бўлган бир пайтда илм-фан тараққиёти зарурлигини алоҳида таъкидлади. Арастуниг мантиқийлиги ишончилигини шубҳа остига қўйиб бўлмайдиган тушунарсиз тахминларга таяниб аниқликни тахмин қилган бўлса-да, Бэкон табиий дунёда топилган асосий далилларни текширишга асосланган индуктив аргументация тизимини таклиф қилди. Бэкон тизимида илм-фан тадқиқотчиси “янги орган” ёрдамида доимий тиришқоқлик билан тўплаган асосий маълумотлардан аста-секин юқори эҳтимоллик даражаларига ўтган.

Бэкон тизимида илмий мантиқ жараёни фактларни аниқлайдиган индукция ва илмий тажрибалар билан бошланади. Кейинчалик, бу фактларни Арасту мантиғи ёрдамида умумий тамойилларгача кузатишни давом этади. Сўнгра фактлар ёзиб олинади ва тушунтириш усуллари ва йўсинлари ёрдамида бошқаларга топширилади. Бэкон мантиғи икки қисмга бўлинади. Биринчи қисмда “одамлар онгини тўсадиган”, уларга ҳақиқатни топишига йўл қўймайдиган “алданишлар” (иллюзия) ўрганилади. Иккинчи қисм эса фактларни борича кашф этишга қодир бўлган янги тизим. Бу индукция ва илмий тажрибага асосланган тизимдир.

Рене Декарт (1596-1650) – француз файласуфи, Арасту силлогизмига асосланган мантиқ тизими Европанинг диний ҳамжамияти тафаккури устидан ҳукмронлик қилган вақтда бир қанча Европа ўлкаларида таълим олган. Декартнинг фикрига кўра, силлогизмга асосланган Арасту *усули* янги билимларни ишлаб чиқаришга қодир эмас ва шу сабабли самарасиз эди. Декартнинг *усули* тўрт тамойилга асосланади. Биринчи тамойил – билмаган нарсани ҳеч қачон ҳақиқат деб қабул қилмаслик ва олдиндан қилинган ёки шошилиш ҳукмлардан сақланиш. Иккинчи тамойил – унинг ечимини енгиллаштириш учун ҳар бир қийинчиликни иложи борича кўпроқ қисмларга бўлиш. Учинчи тамойил – тушуниш ва ўрганиш осонроқ бўлган нарсалардан бошлаб, аста-секин энг мураккаб нарсаларни билиш учун тартибли равишда ўйлаш. Тўртинчи тамойил – орқага қайтиб, кўриб чиқиладиган муаммонинг ҳар бир томони қайд этилганлиги ёки ўрганилганлигига ишонч ҳосил қилишдир. Илмий рационализм ўн еттинчи асрда пайдо бўлиб, ўн саккизинчи асрда етакчи роль ўйнаган. Ушбу ёндашув метафизика ва динни сиқиб чиқарди. Илмий рационализм илм-фаннинг ва илмий усулнинг чексиз имкониятларини, шунингдек, инсоннинг табиат устидан тўлиқ бошқарувга эришиш қобилиятини илгари сурган дунёвий позитивистик фалсафани шакллантирган.

Шундай қилиб, ўн саккизинчи ва ўн тўққизинчи асрлар тафаккурнинг пессимистик тенденциялари пайдо бўлишига гувоҳ бўлди. Уларнинг тарафдорлари, илмий тараққиёт одамларнинг инсоний-

ликнинг айрим жихатларидан махрум бўлган, ақлни улуғлайдиган ва сезги, туйғулар ҳамда ҳисларни эътиборсиз қолдирадиган буржуа мафкурасини яратганига ишонишди. Пессимизм руҳи “янги фан”-ни модернизм билан боғлиқ бўлган фанга альтернатива сифатида намойиш этишни даъво қиладиган “илмий бўлмаган” усул ва ёндашувларга айланди. Ушбу “янги фан” “постмодернизм” деб номланган тоифага қирадиган турли йўналишлар, тафаккур мактаблар ва усулларда ўз ифодасини топди.

Ислом ва Ғарб меросида методология ва методологик амалиёт тушунчасининг ривожланиш траекториясини таққослаб, баъзи олимлар Ғарб фикри тарихидаги методология тушунчаси биринчи навбатда табиий фанлар билан боғлиқлигини таъкидлашлари мумкин, Исломий тафаккур тарихида эса у асосан илоҳий *ваҳий* билан шуғулланадиган илмлар билан боғлиқ эди. Бу фарқнинг адолатли ва тўғри тавсифи бўлмас эди.

Инсоний билимлар Худонинг инъоми сифатида пайдо бўлди ва унинг ёрдамида Худо одамларни бошқа мавжудотлардан ажратади. Худо “...У зот одамга исмларнинг барчасини ўргатди...” (Қуръон, 2:31), У икки воситаси (ақл ва ҳис идроки) ёрдамида икки манбадан (илоҳий *ваҳий* ва яратилган коинотдан) илм олиш қобилиятини берди. Баъзи ёзувчилар тадқиқот усулларининг ривожланишини барқарор ўсиш тенденцияси деб таърифлайдилар. Бироқ, ҳақиқат шундаки, ривожланишнинг ҳар бир босқичида инсонлар билим олиш учун кўплаб усул ва воситалардан фойдаланганлар.

Дунё халқлари ўз билимларидан ривожланиш даражасига мутаносиб равишда фойдаланадилар. Айнан шу вазиятда Европа ўрта асрларда (тахминан милодий 500-1000-йилларда) Шарқ ва Ғарбда Рим Империясининг қулаши оқибатида пайдо бўлди. Европа халқлари тиббиёт, математика, фалсафа, геометрия, адабиёт ва шеърий соҳаларида мерос қолдирган бой юнон меросининг қадрини кўрмаганлар. Аксинча, мусулмонлар маданий ҳукмронлик мавқеига эга бўлгач, улар ихтиёридаги нарсаларнинг қадрини, шунингдек, ўша даврда европаликлар, ҳиндлар ва бошқаларнинг эгаллаган билим-

ларини кўрдилар. Бас, улар тезда ушбу билимларни ўзларига ўтка-за бошладилар. Улар далилларни аниқлаш, матнларни таҳрирлаш, айримларни қабул қилиб, бошқаларини рад этиш, ривожланиш ва янгилаш орқали қўлларига тушган илмий асарларни саралаганлар. Бошқа томондан, мусулмонлар қоқоқлик ҳолатига тушиб қолгач, ота-боболаридан олган меросларидан фойдалана олмадилар ва ўз олимларининг олдинги даврларда эришган ютуқлари қийматини тўғри қадрлай олмадилар. Кейинчалик эса тақдир ўзгариб, Европа уйғонгач, Европа халқлари мусулмонлар ўз саъй-ҳаракатлари билан инсониятга берган юнон меросининг қадрини англаб етдилар. Улар, шунингдек, мусулмонларнинг турли илмий фанларда кашшоф бўлган ютуқларини кашф этдилар, мусулмонлар ўзлари эса худди шу ютуқлардан фойдалана олмадилар.

Аслида, Исломиий нуқтаи назар илм-фаннинг тушунчасини ҳаётнинг барча соҳаларида, шу жумладан, моддий, ижтимоий, психологик ва маънавий жиҳатдан инсон идрокий қобиляятларининг ривожланиши билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Бу нуқтаи назарга вақолатли санок боши инсоният ривожланиши тарихидан унинг дастлабки босқичларида бобларни боғлайдиган илоҳий ваҳийдир. Методология тушунчасини турли хил илм-фанлар ривожланишига боғлашдан мақсадимиз инсон фаолияти соҳасида бир табиий майдонни ажратиш қийинлигини кўрсатишдан иборат эди. Методология замонавий цивилизациялар мобайнида бирданига пайдо бўлмади ва муайян жамоа, одамлар ёки маълум даврнинг ўзига хос маҳсулоти эмасдир. Ҳар бир жамоа ва миллат ўз тарихида илм-фан ва цивилизациянинг ривожига ҳисса қўшган йўлларни излашга ва бу ҳисса билан фахрланишга ҳақлидир. Бироқ, бу жараёнда у бошқа жамоаларнинг ёки миллатларнинг бир хил даражада муҳим ҳиссаларига таъсир кўрсатмаслиги керак.

Бешинчи боб

Ислом методологияси мактаблариб

Бешинчи боб икки асосий бўлимдан иборат:

1. Яккахудоли қарашга нисбатан бирлашган қараш нуқтаи назаридан кўриб чиқиладиган усул.
2. Методологик мактаблар намуналари.
  - Рационалистик схоластик фалсафий мактаб.
  - Эмпирик тасаввуф мактаби.
  - Илмий ва эмпирик мактаб.
  - Ҳукукий усул (*uṣūlī*) мактаби.

Муҳокамада илгари сурилган асосий далил шуки, Ислом методологияси турли хил ёндашувлар ва қизиқиш соҳаларини қамраб олган бўлиб, уларнинг хилма-хиллигига қарамай, фикрлаш, изланиш ва хатти-ҳаракат йўлларини асословчи дастлабки шартлар билан бирлаштирилган. Улар ўзларининг мақсадларига эришиш учун ўзларининг турли хил иборалари ва формулаларини белгилайдиган ушбу умумий дастлабки шартларга мурожаат қилишади. Ушбу бобда Ислом методологиясининг “*воҳид*” ёки бирлашган нуқтаи назари (бир вақтнинг ўзида ишлайдиган битта усул) ва “*тавҳид*” ёки яккахудолик нуқтаи назари (бир вақтнинг ўзида ишлайдиган бир нечта усул) ажратилган.

Ушбу боб ўрганишлар ҳақидаги мулоҳазалардан тортиб тадқиқот қоидалари ва меъёрий кўрсатмаларга қадар турли даражадаги методологик ишларни бирлаштириш ва тадқиқ қилиш учун *тавҳид* методологиясининг муҳимлигини қисқача намоиш этади. Бундан ташқари, у бир қатор методологик мактабларнинг энг муҳим тавсифловчи хусусиятларини белгилайди: рационалистик, мистик, эмпирик-илмий ва ҳукукий-усул (*uṣūlī*). Унда Ислом методологик

мактабларининг ҳар бири ичида мавжуд бўлган хилма-хилликка эътибор қаратилиб, Ислом тарихида бир қатор методологик мактабларининг ривожланиш хусусиятлари баён этилади. Шу мақсадда у ҳар бир Ислом методологик мактабларининг олимлари ва мутафаккирларидан мисоллар келтиради.

“Бирлашган қараш” билан биз ҳар қандай вақтда маълум бир муаммо, савол ёки воқеликнинг табиий, ижтимоий ёки инсон воқеликларидаги жиҳатларига нисбатан фикрлаш ва тадқиқотларга фақат битта ёндашув мавжудлигини назарда тутамиз. Шу нуқтаи назардан, одам тафаккури чизикли равишда ривожланиб, бир босқичдан иккинчисига ўтиб, ривожланишнинг исталган босқичида одамлар бошқа ёндашувларни истисно қилиб, фақат битта ёндашувдан фойдаланишган. “*Тавҳид* методологияси” тушунчасини қабул қиладиган тадқиқотчи муайян мақсадга энг мақбул бўлган ушбу ҳар хил усулларнинг ҳар бирини қўллайди. Шу билан бирга, у бошқа вақтда ёки бошқа вазиятда ҳам фойдаланиши мумкин бўлган бошқа усуллар мавжудлигини ҳам унутмайди. Ушбу амалиёт биз “методологик плюрализм” деб атайдиган ёндашувларнинг кўплиги тушунчасига мос келади. Шу тарзда, тадқиқотчи мақсадга эришиш учун турли методологик элементлар ва қоидаларни ягона, изчил истакка бирлаштиради.

Методологик мактаблар тушунчаси эпистемологик интеграция методологиясининг марказий қисмидир, чунки методологик мактабларнинг муҳокамаси бирлашган ёндашув тушунчасидан фарқли ўларок, усуллар ёки ёндашувларга нисбатан кўпчилик, интеграция ва илоҳий бирлик тушунчаларини ўз ичига олади. Демак, Ислом қарашидаги усулни “*тавҳид*” деб таърифлаш мумкин, лекин “бирлашган” деб эмас. “Интеграция” атамаси турли хил ёндашувларга тегишли бўлиши мумкин бўлган элементлар учун тадқиқот вазиятларидаги эҳтиёжни англатади. “*Тавҳид*” учун кўплаб элементлар ва яхлит функциялар билан ажралиб турадиган изланиш ҳаракатлари тадқиқотнинг якуний мақсадга йўналтиришни англатади. Бунда, тадқиқотнинг ҳар бир қадами ва босқичи бир-бири билан боғлиқдир.

Кўрамизки, методологик интеграция тушунчасининг расмли кўри- ниши сифатида эмпирик илмий усул, табиий фанларга ёки гумани- тар фанларга татбиқ этилганлигидан қатъий назар, яқингача жадвал ва диаграммаларга уюштирилган ва статистик таҳлилга тортилган миқдорий маълумотларга таянар эди. Бу жараённинг мақсади ста- тистик тестлар ёки миқдорий тавсифлар асосида талқин қилиниши мумкин бўлган натижаларни ишлаб чиқариш эди.

Бу ерда тарғиб қилинган *тавҳид* методологияси тадқиқот билан боғлиқ қоида талаблари асосида изланиш усуллари ва воситаларини бирлаштириш билан чекланмайди. Тўғриси, у методологик фао- лиятнинг учта даражасини бирлаштирадиган ёндашувнинг асосла- рини ўрнатиш учун ташқарига чиқади: 1) Тадқиқот мавзуси ҳақи- да фикрлаш йўллари; 2) Маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ тадқиқот қоидалари, шунингдек, натижаларни олиш ва талқин қилиш усуллари; 3) Тадқиқот ахлоқи, яъни ҳақиқатни из- лашда адолат, одоб-ахлоқ ва холисликни талаб қиладиган тадқиқот фаолиятини олиб бориш мезонлари. *Тавҳид* методологияси билан боғлиқ тиришишлар кейинчалик билимларни манбалардан олиш, билимларни топиш воситаларидан фойдаланиш, шунингдек, ушбу манбалар ва воситаларни бирлаштиришни ўз ичига олади.

Бирок, бир қатор методологик мактаблар мусулмон тафаккури ва тадқиқотларининг шаклланишига ҳисса қўшди. Буларга рациона- листик, мистик, эмпирик-илмий ва ҳуқуқий-усулул (*uṣūlī*) мактабла- ри киради. Рационалистик-схоластик фалсафий мактаб инсон он- гига, айниқса, эътиқод масалаларида берадиган муҳим ўрни билан ажралиб туради. Анъанавий Исломий таълим китоблари диний ва фалсафий баҳс-мунозараларга тўла бўлиб, улар доктринавий қарор- лар чиқариш учун қўлланиладиган методологияда ақл ва ваҳийга тегишли бўлиши зарур. Қуръони Карим бизни оқилона тадқиқотлар ўтказишга ундайдиган юзлаб оятларни (ёки аломатларни) ўз ичига олади. Улар нафақат бизни онгимиздан фойдаланишга ўргатиб қол- май, балки бизни таълимотни тасдиқлаш мақсадида уни қандай қи- либ ишлатишни, яъни ваҳийга билим манбаи ва ақлни восита сифа- тида қўллашни кўрсатмоқда. Қуръон ўз-ўзидан нуфузли бошланғич

нуктаси бўлиб, ақлнинг ўрни ва вазифаларини намойиш этиб, уни спекулятив диний мактабларга ҳеч қандай эҳтиёж сезмасдан нутқ ва инсон жавобгарлигининг марказига айлантиради. Методологик фикр мусулмонлар томонидан *вахий* матнларини, яъни Қуръон ва пайғамбарлик Суннати матнларини тушуниш ва қайта ишлаш учун ақл ишлатишда ҳамда бу нозил қилинган матнлардан турли ҳуқуқий ечимларни олиш мақсадида фойдаланиш истагида намоён бўлди. Айнан шу ҳуқуқий ечимларни чиқаришнинг турли хил усуллари Абу Ҳанифа, Малик, аш-Шофеъий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Ибн Ҳазм ва бошқалар каби олимлар томонидан асос солинган ҳуқуқ мактабларининг (мазҳабларнинг) пайдо бўлишига замин яратди. Бироқ, бу олимлар ақл ёки ваҳийга устуворлик бериш-бермасликни муҳокама қилиш зарурлигини кўрмадилар, чунки улар эргашган Қуръон методологияси бундай баҳс-мунозара билан шуғулланишни кераксиз қилиб қўйди.

Кейинги тараққиётда, схоластик диншунослик мактабининг баъзи олимлари ақл ва ваҳийнинг қандайдир тарзда мос келмаслигини тушунишдан бош тортдилар. Бундай олимлар ақл ва *вахий* ўртасидаги зиддиятнинг ҳар қандай кўринишини (*dar' al-ta'arud*) олдини олиш зарурлигини, “вахийнинг тўғри тушунчаси ва ақлнинг аниқ маъноси” ўртасидаги келишувнинг муҳимлигини, шунингдек, Ибн Русднинг “донолик ва Ислом қонунлари ўртасидаги боғлиқлик тўғрисида якуний сўз” (*faṣl al-maqāl fī mā bayn al-sharī'ah wa al-ḥikmah min ittiṣāl*) деб номлаган нарсаларини баён қилиш зарурлигини таъкидладилар. Ақл ва *вахий* ўртасидаги мувозанат ва бир-бирини тўлдиришнинг бу ва бошқа ифодалари дастлабки мусулмон олимларининг Қуръоний ёндашувини жонлантиришга хизмат қилди.

Эмпирик тасаввуф (суфий) мактаби бир томондан, эмпирик билимлар, иккинчи томондан эса, *вахий*, сезги идроки ёки ақл орқали олинган турли бошқа турдаги билимлар ўртасидаги тафовутга таянади. Эмпирик билим, шунингдек, муайян методологик қоида билан боғлиқ. Ваҳийни сезги идроки ёки ақл орқали келадиган билимларни “эгаллаш” (*kasb*) деб таърифлаш мумкин. Аксинча, эмпирик билимларни “инъом” (*wahb*) деб таърифлаш мумкин. Чунки

у Худонинг ибодати ва зикри орқали ўзларининг бузук табиатига қарши курашадиган ва илоҳий покланиш ва онгнинг юқори ва юқори даражаларига кўтарилишни давом эттирадиган одамларга Худонинг инъомидир, токи улар бу илоҳий васиятга лойиқ бўлган Худога яқинлик ҳолатида бўлмагунларича.

Сўфийлар Исломиё *вахий* ва қонун матнларида, шунингдек, инсон онгида тасаввуфий-эмпирик усулни асослаш учун қатта саъй-ҳаракатларни амалга оширганлар. Шу билан бирга, улар эмпирик билимларнинг ҳақиқий имқоният эканлигини ва инсоннинг маълум усуллар бўйича олинган ва ишлатилган рационал далилларга асосланган ҳақиқий билига эга бўлиши мумқинлиги ҳақидаги тахмин “Худонинг қенг иноятининг торайиши” эканини кўрсатишга ҳаракат қилишган. Диний матнларда эмпирик билимларни мустаҳкамлаш жараёнида суфийлар одамларнинг Худони чуқур англашларига эришишларини Худо уларга берадиган руҳий инъомлар билан боғлайдиган Қуръон оятларига эътибор қаратганлар. Бу инъомларга суфийлар эмпирик билимнинг турлари сифатида тушунадиган фаросат, кўмақ, нур, раҳм, ҳидоят ва ҳикматларни киритадилар.

Илмий-эмпирик мактаб, тадқиқот мавзусининг табиати учун энг мос бўлган қоидалардан фойдаланишни ўз ичига олади, хоҳ у дала кузатувлари, амалий тажрибалар, миқдорий ўлчовлар ёки турли индуктив жараёнлар, бу усулни аниқ исломий тушунчасига қосдир. Илмий-эмпирик усул нарсаларнинг жисмоний табиати ҳақида билимга эга бўлиш билан бевосита боғлиқ бўлса-да, эпистемологик интеграция методологияси ҳар қандай вазиятда илмий-эмпирик усулни қўллашни талаб қилади, худди уларни талаб қиладиган ҳар қандай вазиятда бошқа усулларни қўллайди. Методологик мўътабар манбасига қиладиган бўлсак, у Қуръон ва пайғамбарлик Суннати матнларида, шунингдек, дастлабки мусулмон олимлари томонидан илгари сурилган асосли тафсирларда ўз ўрнини тоқди.

Тадқиқотлар учун қўлланма бўлиб қизмат қилган Ислом методологияси воқеаларни бошқарувчи, табиий, ижтимоий ва тарихий

ҳодисаларни тушунтирадиган қонунийлик ва қонунларни излашда сезги идроки, ақл, тадқиқот, мулоҳаза ва тафаккурдан фойдаланиш муҳимлигини таъкидлаган. Айнан шундай тафаккур жараёнлари орқали олимлар диний матнларни ўқиб, шахс ва жамиятда намоён бўлиб, амалий воқелик ва инсон табиатига доир хулосаларга келишган. Бундан ташқари, бундай жараёнлар илоҳий *ваҳий* ва яратилган коинотдан, шунингдек, ақл ва сезги идрокидан фойдаланган ҳолда мураккаб тарзда амалга оширилган эди.

Араб Исломи мероси бизга илмий эмпирик усулга ихтисослашган китобларни васият қилмаган. Агар методологик тафаккур, Ғарб меросида бўлганидек, Исломи меросида ишлатилган бўлса, биз Исломи меросидан бўлган баъзи матнлар Ньютон ва Декарт, улар ўз вақтида мавжуд бўлган методологик билим ва тажрибаларни тўплашдан фойда олиб, методологик фаолият ва тадқиқотлар учун назарий асос яратишга муваффақ бўлган ёзувларидан катта бўлмаса, тенг қийматга эга эканлигини аниқлар эдик.

Ҳам ҳуқуқий ҳам усулул усуллари одамлар ўзларининг хатти-ҳаракатлари учун жавоб берадиган Худонинг хизматкорлари сифатида ҳаракатларга қаратилган. Ҳуқуқшунослик тамойиллари интизоми, бу Ибн Жузай сўзлари билан айтганда “Ақл-идрок *ваҳий* билан аралашган бўлиб, далилларни ва у кўрсатган ҳукмларни ўрганишни ўз ичига олади” ва фан эканлиги сабабли, интеграцияга имкон беради. Шундай қилиб, у Худонинг китобини ва Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) нинг сўзлари ва ҳаракатларини тушунишда катта ёрдам берди. Усулул *усули* ибодат маросимлари ва кундалик саъй-ҳаракатлар билан боғлиқ ҳуқуқий қарорлар қабул қилиш, шунингдек, Қуръон ва башоратли Суннатга янада самарали муносабатда бўлиш учун ижтиҳод жараёнини тартибга солувчи қоидалардан иборат.

Методологик мактабнинг ҳеч бири тўлиқ шаклланмаган. Уларнинг ҳар бири кейинроқ ақлий ёки диний муаммоларни ўрганиш, тадқиқ қилиш ва ҳал қилиш усулини тақдим этилган баъзи олимларнинг махсус тажрибаси ёки тушунчаси билан бошланди. Муайян методологик мактаб амалиёти баъзан кенжа мактабларга бўлинган эди.

Шунинг учун усулнинг етилиши ва унинг турли элементларининг инеграцияси унинг ўсишдан, ривожланишдан ва ўзгаришдан тўхтаганини англамайди. Аксинча, ўзгариш ва ривожланиш қонуни ушбу мактабларнинг барчасини бошқаради. Шунини таъкидлаш жоизки, биз Ислох методологияси деб атаган нарсаларнинг мураккаб хусусияти ушбу тўрт тилга олинган усуллардан фақат биттасидан, керак бўлганда фойдаланиш билан чекланиб қолмайди, аксинча бу мураккаб табиат ҳам улардан бир нечасини айна тадқиқот муҳитида қўллаш мумкинлигини англади.

Олтинчи боб

Методологиянинг манбалари ва воситалари

Олтинчи боб қуйидаги беш бўлимдан иборат:

1. “Манба” тушунчаси.
2. Методологиянинг манбалари.
3. Методологик “воситалар”.
4. Тафаккур, тадқиқот ва хулқ-атвор воситалари.
5. Эпистемологик интеграция модели.

Бу ерда “манба” ва “восита” атамалари ҳамда уларнинг ҳар бирига тегишли тушунчалар муҳокама қилинади. Ушбу бўлим тафаккур ва тадқиқот соҳаларида манбалар ва воситалар ўртасида фарқ қилади, мусулмонлар ўз билимларини, қарорларини ва маълумотларини жалб қиладиган асосий ва иккинчи даражали манбалар аниқланади, шунингдек, биз “эпистемологик интеграция модели” деб номлаган нарсаларга эришиш учун мусулмонлар ўз манбаларидан маълумотлар ва ахборотларни чиқариш учун фойдаланадиган асосий воситалар аниқланади.

Арабча “манба” атамаси, яъни (*maʃdar*), *ʃ-d-r* уч томонлама илдизидан келиб чиққан. Шу илдиздан олинган (*ʃadr*) оти бирор нарсанинг бошланишини ёки унинг олд қисмини англатади. “*ʃadr*” (кўплик, *ʃudūr*) сўзининг яна бир маъноси кўкрак ёки юракни тушуниш жойи сифатида ўз ичига олган кўкс. “Манба” (*maʃdar*) атамаси ва унинг ҳосилалари кўпгина эпистемологик соҳаларда қўлланилади. Мисол учун, география ва атроф-муҳит фанлари соҳасида “манба” сўзи турли хил материаллар олинган жойлашган ерни ёки жойни кўрсатиш учун кўрсатилади.

“Манба” атамаси ҳуқуқшунослик ва унинг келиб чиқиши (Ислом ҳуқуқи манбалари) ҳақида гапирганда қўлланилади. Ислом қонунларининг манбалари Қуръон, пайғамбарлик Суннати ва мустақил ҳулоса чиқариш (ижтиҳод), шунингдек, унинг икки томонлама тармоқлари: таққослаб мулоҳаза қилиш (*қиёс*) ва яқдиллик (*ижмо*). Уларнинг манбаларидан ечимлар олиш методологиясига келсак, у ақл-идроққа, ушбу манбаларнинг ишончлилигига ишониш, шунингдек, уларга мурожаат қилиш ва уларга таяниш зарурлигига асосланган фандир. Шундай қилиб, бу манбалар методологиянинг асоси бўлиб, унинг ёрдамида ақл мусулмонларга фикрлаш ва хатти-ҳаракатларида йўл-йўриқ берадиган амалий ечимларни келтириб чиқаради. Халқ манфаатларига хизмат қилиш ва уларнинг эҳтиёжларини қондириш мақсадида тегишли воситалар ва белгиланган тартиб-қоидалар орқали олиниши лозим бўлган билимлар манбаига келамиз.

Методология манбалари сифатида биз *ваҳий* ва яратилган дунёга, ҳамда *ваҳий* ва яратилган дунёнинг яхлитлигига таянамиз. Биз билим оладиган ва шу асосда қонуний қарорларни қабул қиладиган манбалар ва тадқиқот методологиямиз ва фикрлаш тарзимиз манбалари ўртасида сезиларли бир хиллик мавжуд. “*Ваҳий*” орқали биз Худо ўз пайғамбари Муҳаммадга нозил қилган хабарни ва у бошқаларга ўтиб, сўнгра уларга сўз ва амал билан тушунтирганини назарда тутамиз. “*Ваҳий*” деганда биз Худо Пайғамбаримиз Муҳаммадга (соллаллоҳу алайҳи васаллам) нозил қилган ва у бошқаларга етказган хабарни, сўнгра уларга сўз ва амалда тушунтирганини тушунамиз.

Бу нозил қилинган хабарга “очик ваҳий” (*wahy Jalyu*), яъни Қуръон ва “яширин ваҳий” (*wahy Khafyu*), яъни пайғамбарлик Суннати, ёки Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) Қуръоннинг маъносини тушунтириб берган сўзлар ва ҳаракатлар унинг қарорларини қўллаган ва Қуръонда умумий маънода баён этилган нарсаларни аниқлаган, деб аташ мумкин бўлган нарсалар киради.

Қуръонда ишлатилган “ваҳий” атамаси Худо танлаган кишиларга биз тушунадиган ёки тушунмайдиган йўллар билан етказадиган хабарларни назарда тутиши мумкин. Бу, масалан, илҳом, уларнинг бошига тушган фикр ёки туш шаклида бўлиши мумкин. “Ваҳий” атамаси Худонинг бошқа мавжудотларга ҳам юборадиган хабарларини англатиши мумкин. Қуръон исломий ибодат қоидаларини, кундалик ҳаракатларни, ахлоқ қоидаларини ва одамларнинг нарсалар, ғоялар ва ҳодисаларни англаш муносабатини тартибга солувчи инсоний фикрлаш мезонларини келтириб чиқарадиган манбасидир.

Биз “яширин ваҳий” деб атаган пайғамбарлик Суннатига келсак, у Қуръонга йўлдошдир. Мусулмонлар, Худонинг барча элчилари ва пайғамбарлари Худо етказган хабарларига, шу жумладан, бу ҳаётда ҳам, охирада ҳам одамларга барака берадиган диндор ва ҳалол ҳаётни қандай олиб бориш бўйича амалий қарорлари ва кўрсатмаларига нисбатан беғубор эканлигига ишонишади. Пайғамбарлик Суннатини ташкил этувчи ривоятлар инсон ҳаётининг турли соҳаларига оид кенг мавзуларни қамраб олади ва турли мақсадларга хизмат қилади. Баъзи ҳикояларда Қуръон маъноси баён қилинган бўлса, бошқаларида Қуръон даъволарининг умумий табиати батафсил баён қилинади, учинчиларида эса Пайғамбар Қуръон таълимотларини бизга амалий йўл-йўриқ берган ёки ҳаётнинг муайян соҳасида амал қилиш учун амалий намуна бўлиб хизмат қилган ҳолда қандай қўлланганини кўрсатади.

Яратилган коинот, инсон билимининг иккинчи манбаи сифатида уч хил даражани ажрата олади:

1. Заррадай объектлардан фақат кучли телескоплар ёрдамида кўриш мумкин бўлган улкан, узоқ галактикаларгача чўзилган табиий, моддий дунё;
2. Халқлар, қабилалар, жамиятлар, доиралар ва миллат давлатлар каби одамларнинг ҳаётини, оилавий муносабатлар, ижтимоий муносабатлар ва халқаро муносабатларни, шунингдек, одамларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи тизимлар ва қонунларни ўз ичига олган ижтимоий дунё;
3. Руҳий дунё, яъни инсоннинг ақл ва руҳ, ҳаёт ва ўлим, соғлиқ ва касаллик, билим ва нодонлик, фикр ва ҳис-туйғулар, сезгилар ва таъсирланишлар даражасида инсон шахсиятининг соҳаси, шунингдек, инсон қандай ўйлайди, унинг қобилиятлари қандай ўсади ва ривожланади, қандай қарийди ва камситилади, нега ва қандай севади ва ёмон кўради.

Қуръон ўз оятларининг матнларини, ёзма белгиларини, шунингдек, яратилган дунёдаги Худонинг аломатларини ва кўринадиган нишонларини билим манбалари сифатида эълон қилади. Худо ҳам ўз иродаси билан ёзма ваҳийни юборган, ҳамда дунёни барча нарсалар, ҳодисалар ва воқеалар билан яратган Зотдир. Фақат Худо барча куч-қудратга қодир. Бошқача қилиб айтганда, Худо ўзи таъминлайдиган барча ҳидоят воситаларининг ҳамда барча инсоний ишларга нисбатан олий манбаидир. Одамлар Қуръон сўзларини ўқишади ва яратилган дунёдан, шу жумладан, моддий, табиий, ижтимоий ва психологик оламлардан ўзларига кўринадиган нарсаларни “ўқийдилар”. Улар уни кўрадилар, ўйлайдилар, ўлчайдилар, ҳисоблайдилар, синаб кўрадилар ва қўллайдилар.

Яратилган дунёдаги Худонинг аломатларини, инсон қалбининг туб-тубидан космоснинг чексиз уфқларигача “ўқиш” инсонни ягона Яратувчига олиб боради. Бундан ташқари, китобда ёзилганларни, яъни қалам билан ёзилганларни (сўзма-сўз ёки мажозий маънода)

Ўқиганимизда, Аллоҳ бизга қалам билан ёзишни, яъни олган турли хил билимларимизни ёзиб олишни ўргатгани учундир. Шундай қилиб, Куръон (“ўқиш” ёки “қироат” маъносини англатади) икки бир-бирини тўлдирувчи, бирлаштирилган ўқувдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири иккинчисини тўлдиришга ёрдам беради. Демак, биз бу икки ўқишни керакли донолик ва йўл-йўриқ олиш учун бирга қўшишимиз жуда муҳимдир. Яратилган дунёни яхшироқ тушуниш ва унга алоқадор бўлиш учун ёзма *вахий* ўқилганда, шунингдек, ёзилган ваҳийни яхшироқ тушуниш ва унга алоқадор бўлиш учун яратилган дунё “ўқилган” бўлса, бу икки ўқиш бир-бирини тўлдиради.

Асбоб – бу ниятни амалга ошириш ёки мақсадага эришиш воситасидир. Агар қудуқ сув манбаи бўлса, унда челаклар ва насослар сув олиш воситаларидир. Методологик воситаларни тақдим этиш услубимиз одатда лаборатория тажрибалари, сўровлар, интервьюлар ва шунга ўхшаш маълумотлар тўплашда ишлатиладиган услублар ва тартиб усуллари билан чекланган тадқиқот адабиётларида тақдим этилганлардан фарқ қилиши мумкин. Биз илгари номаълум бўлган ва биз учун дарҳол аниқ бўлмаган маълумотларни ошкор қилиш учун асбоблардан фойдаланишга мурожаат қиламиз.

Методологик воситаларга асосий тушунчалар, умумий кириш нукталари киради: “Ақлий ва мафкуравий фикрлаш мактаблари, катта назариялар ва тушунтириш моделлари, улар тадқиқотчи томонидан нафақат тадқиқот материаллари ва манба маълумотларини йиғиш учун, балки бундай маълумотларни ташкил этиш, таҳлил қилиш ва тушунтириш учун методологик асбоблар сифатида ишлатилади, кейинчалик эса олинган билимлардан эпистемологик ёки мафкуравий восита сифатида фойдаланилади”. Биз маълумотларни тўплаш учун сезги идрокларидан фойдаланамиз. Аммо илоҳий *вахий* матнларида бўлиши мумкин бўлган маъноларни тушунишда жисмоний ҳислар функцияси билан ақлнинг ёки онгнинг вазифаси ўртасида аниқ фарқ қилиш деярли мумкин эмас. Аксинча, ишлаш тамойили бу интеграция ва бир-бирини тўлдиришдир.

Шу сабабли Қуръонга билим манбаи сифатида қараш усулини ишлаб чиқиш учун Қуръон ва одамлар дуч келадиган воқелик ўртасидаги муносабатлар концепциясининг иккита усулини ажратиб кўрсатишимиз керак. Бундан ташқари, Қуръонга билим манбаи сифатида қараш усулини ишлаб чиқиш учун унга ҳал қилиниши зарур бўлган ўзига хос муаммолар, енгилга умид қиладиган инқирозлар ва жавобларга муҳтож саволлар билан ёндашишимиз зарур. Бироқ, муаммони аниқлаш учун муаммо юзага келадиган контекстни тушунишимиз лозим. Ушбу контекст моддий объектлар ва табиат ҳодисаларига, ижтимоий ва халқаро муносабатларга ёки шахс ва унинг ўзгарувчан ҳолатлари ва шароитлари билан боғлиқ руҳий масалаларга ва ҳоказоларга алоқадор бўлиши мумкин. Ёзма ваҳийни тўғри ўқиш, ёзма ваҳийни дунёга боғлаш учун онгимиз ва ҳисларимизни ишлатиш орқали содир бўлади, дунёни тўғри ўқиш эса бизнинг онгимиз ва ҳисларимизни “воқелик ҳуқуқшунослиги” деб номланган ёзма *ваҳий* билан боғлаш орқали амалга оширилади.

Методологик воситаларни фикрлаш воситалари, тадқиқот воситалари ёки хулқ-атвор воситалари деб таснифлаш мумкин. Ўзаро боғланган ва кесишган бу уч соҳа ўртасида аниқ чегаралар чизиш қийин. Фикр тадқиқотсиз содир бўлиши мумкин бўлса-да, ҳеч қандай тадқиқот фикрсиз содир бўлмайди. Хулқ-атвор ёки амалиёт ҳақида гап кетганда, кўплаб хатти-ҳаракатлар оддий одатга эргашади ва шунинг учун жиддий фикр акс эттирилмайди. Фикрлаш воситалари одамларнинг фикрларини тизимлаштириш ва аниқлаштириш учун нима қилишларини ўз ичига олади, масалан, ғояларни боғлаш ёки уларни ажралиб турадиган расмлар ёки ташқи кўринишлар билан ифодалашдир. Фикрлар бундай расмлар ва ташқи кўринишлар билан боғлиқ бўлса, мавҳум тушунчалар муайян шакллар билан боғланиб, уларни ёдлаш, ўрганиш, таҳлил қилиш, текшириш ва танқид қилиш учун янада аниқроқ ва осонроқ. Тадқиқот воситалари энг яхши ишлайдиган учта даражани фарқлаш орқали муҳокама қилинади: 1) Тадқиқот маълумотларини тўплаш асбоблари; 2) Тадқиқот маълумотларини таҳлил қилиш асбоблари; 3) Тадқиқот маълумотларини талқин қилиш асбоблари. Маълумотларни таҳлил қилиш асбоблари миқдорий (статистик) аналитик процедуралар, си-

фатли аналитик процедуралар ёки буларнинг комбинацияси билан боғлиқдир. Бироқ, биз илгари сураётган эпистемологик интеграцияси тенгламасининг модели шуни аниқ кўрсатадики, яратилган оламдан билим олиш учун нафақат ҳиссий идрок, балки онгни ҳам талаб қилганидек, ёзма ваҳийдан билим олиш нафақат онгни, балки ҳиссий идрокни ҳам талаб қилади. Худонинг инсонларга ва бошқа яратилган мавжудотларга берган туғма табиати билим манбалари ва воситаларининг бир-бирини тўлдирувчи табиатини тушунишда муҳим аҳамиятига эга бўлади. Бизнинг туғма ахлоқий онглилигимиз бизни адолатга интилишга, инсон ҳуқуқларини тарғиб қилишга, бир-биримизга ҳалол ва адолатли муносабатда бўлишга ундайди, чунки одамларнинг энг яхши манфаатлари шу тарзда қондирилади.

Бизнинг Худойимиз берган ахлоқий компас билим воситалари билан биргаликда ишлайди, шунинг учун манбаимиз ва санок бошимиз бўлган ёзма *ваҳий* орқали юборилган хабарларни тушунишимиз мумкин. Бундан ташқари, бу альтруизм ва худбинлик, солиҳлик ва ёмонлик ўртасида амалий фарқлар қилишимизга ёрдам беради. Ушбу моделга мувофиқ, билим манбалари ва воситаларини самарадорликни ошириш билан бирлаштиришимиз учун нарсаларнинг илоҳий тартибини чуқурроқ тушунишимиз керак.

Еттинчи боб

Методологик тамойиллар ва қадриятлар

ИСЛОМ МЕТОДОЛОГИЯСИ ТАМОЙИЛЛАРИ

Умумий методологик тамойиллар

Ислом дунёқарашининг ички изчиллиги ва уйғунлиги, эпистемологик;

Қуръоний Пайғамбарлик Суннати якуний ҳокимият сифатида;
Ваҳий ва ижодни биргаликда ўқиш;

Тавҳид, *Тазкия* ва *Умраннинг* қадриятларини қўллаш;

Билимларни исломлаштиришнинг асосларини ишлаш:

асл манбаларга эгалик;

замонавий билимларни эгаллаш;

баркамоллик сари ижодий тараққиёт;

Махсус методологик тамойиллар

Тафаккурга оид методологик тамойиллар қуйидагича бўлиши керак: умумбашарий, ҳар томонлама, тартибли, сабабли, стратегик, мақсадга йўналтирилган, амалий ва ҳ.к.

Тадқиқот билан боғлиқ методологик тамойиллар: “Ахборот етказсангиз – аниқликка интилинг, баён қилсангиз – далил келтиринг” деган шиори ҳақида фикр юритинг. Ушбу тамойиллар қуйидагиларга тегишли:

хужжатлар (ҳалоллик, яхлитлик ва объективлик билан);

далиллар (амалий, оқилона ва ваҳий билан мувофиқ);

Хулқ-атвор билан боғлиқ методологик тамойиллар қуйидагиларга тегишли:

ният;

содиклик;

ижодкорлик.

Етинчи боб қуйидаги икки асосий бўлимдан иборат:

1. Методологик тамойилларга кириш.
2. Методологик қадриятларнинг асослари.
  - Илоҳий яқдиллик (*тавҳид*): раҳбарлик қадриятлар учлигининг биринчи пойдевори;
  - Раҳбарлик қадриятлар тизимида тозалаш (*тазкия*);
  - Олий қадриятлар тизимида ижтимоий тараққиёт (*умран*).

Умуман Ислом ақлий тизими доирасида ва хусусан Ислом методологияси доирасида “тамойил” ва “қадрият” тушунчаларини белгилашга ҳаракат қилайлик. Ушбу бобда Исломнинг асосий олий қадриятлари, яъни *тавҳид*, покланиш (*тазкия*) ва тараққиёт/гуллаш/цивилизация (*умран*), шунингдек, уларнинг ҳар биридан олинадиган кўплаб иккинчи даражали тамойилларнинг айримлари баён қилинади. Методология тамойиллари (*mabādi’ al-manhajjiyyah*) Ислом методологияси унинг тафаккури, изланиши ва хулқ-атворини асослайдиган заминдир. Бу бобда ушбу тамойилларни қўллаш орқали мусулмон жамоалари қандай қилиб дунёдаги бошқа жамиятлар учун тўғри раҳбарлик машъалларига айланишини тушунтиришга ҳаракат бўлган.

“Тамойил” ва “қадрият” атамалари кўпинча синоним сифатида ёки бир-бирининг ўрнида ишлатилади. Ислом методологияси муҳокамаларида ишлатиладиган “тамойил” оти (арабча *mabda’*, кўплик *mabādi’*) замонавий атамдир. На Қуръон, на пайғамбарлик Суннати сўзнинг техник маъносини бугунги кунда ишлатилгани каби зикр қилади. “Бошламоқ” маъносини англатувчи “*bada’a*” феълидан келиб чиққан “*mabda*” оти Қуръонда учрамайди. Аммо Қуръонда “*bada’a*” феълининг кўплаб шакллари ишлатилган бўлиб, уларнинг барчаси ҳаракатнинг бошланишига далолат қиладилар. “*Bada’a*” феълининг баъзи бир шакллари ўз ичига олган Қуръон оятларининг

аксарияти бу феълни қарама-қарши томони билан, яъни “қайтармоқ” ёки “қайтадан қилмоқ” маъносини англатувчи “*a'ada*” билан боғлайди.

Техник атама сифатида ишлатилганда “тамойил” сўзи турли контекстларда юзага келади. Контекстга қараб, “тамойил” сўзи маълумот, эътиқодлар, постулатлар, тахминлар, дастлабки шартлар, константалар ёки текширилиши ва исботланиши мумкин бўлган назариялар ва хулосаларни белгилайдиган тушунчалар ўртасидаги муносабатларга ишора қилиши мумкин. “Тамойиллар” сўзи хатти-ҳаракатларни тартибга солиш ва баҳолаш учун ҳаракатлар ва стандартларни белгилайдиган раҳбар кадриятларга ишора қилиши мумкин. Худди шундай, у ақлий қарашлар тизимининг асослари, диний эътиқод, амалий ҳаракатлар ва бошқалар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Тафаккур усуллари, тадқиқот усуллари ва хулқ-атвор моделлари билан шуғулланадиган фан сифатида “методология”га берган таърифимизни ҳисобга олсак, бошқа фанлар сингари методология фани ҳам ўзаро боғлиқ тамойилларга эга бўлади. Методология тамойиллари фан асосларини, яъни унинг асосий фактлари ва тушунчаларини, унинг бошланиши ва ривожланишини, назарияларини ва амалий татбиқларини ташкил этувчи мавзулардир. Биз айтаётган методология бу – биз иштирок этадиган ҳаракатлар ва биз қиладиган тиришишлар. Шунинг учун, методологияни концепция билан бошлаши керак, у бизда мавжуд бўлган эътиқодлардан келиб чиқиши ва бу эътиқодларни акс эттирувчи стандартлар, мезонлар ва кадриятларга изчил риоя қилиши керак. Ислом методологиясини муҳокама қилиш шароитида биз “тамойиллар” деганда методологиянинг фикрлаш, тадқиқот ва хулқ-атворида ўз мақсадларига эришиш учун ўз саъй-ҳаракатлари билан шуғулланадиган, шунингдек, унинг ифодаларини ва формулаларини ўзига хос белгиси билан таъминлайдиган шарт-шароитларни тушунамиз.

Методологиянинг тамойиллари бир қатор даражаларга бўлинади, биз бу ерда улардан иккитасини ажратиб кўрсатамиз: умумийлик

даражаси ёки бутун дунёвий даражаси ва қисман ёки махсус даражаси.

Умумий даражада бу тамойиллар Ислом рукнларига, иймон рукнларига ва энг олий қадриятларга ёки мақсадларга (*maqāsid*) тааллуқли бўлса, қисман, махсус даражада эса, улар билимларни ўрганиш, синаш ва қўллашни ёки хатти-ҳаракатларни тартибга солиш ва бошқариш учун мезонларни қидирадиган фикрлаш ёки тадқиқот фаолияти коидалари, стандартлари ва хусусиятлари шаклида бўлади. Махсус даражада бўлганлар тафаккур (фикрлаш универсал, ҳамма нарсани камраб оладиган, тартибли, сабабли, мақсадга йўналтирилган, стратегик ва амалий бўлиши зарур), тадқиқот (ҳужжатлаштириш) ва хулқ-атвор (ният, содиқлик ва ижодкорликка тегишли тамойиллар) билан боғлиқ.

Ислом таълимоти илоҳий бирликни тасдиқлашга энг муҳим аҳамият беради. Ислом нуқтаи назаридан бу баёнот ички қийматга эгадир, чунки бошқа барча қадриятлар ундан келиб чиқади. Бутун дунё ўз табиатига кўра илоҳий бирлик талабларига бўйсунди. Шу боис одамлар дунё билан ҳамнафас бўлишни истасалар, фақат ибодатда Аллоҳ Таолога юзланиб, ичларидан покланишдан бошқа иложлари йўқ. Бу бирлик шахс ва жамият даражасида ўзини намоён қиладиган кўплаб мисоллар мавжуд. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ва оилавий алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш муҳимлигини таъкидлайди. Жамиятнинг мавжудлиги Худонинг бирлиги ҳақидаги таълимотга асосланади. Илоҳий ҳидоят ҳамма учун ва ҳамма жойда амал қилади, мусулмон уммати эса инсон бирлигининг асосидир. Меҳнат, ишлаб чиқариш ва истеъмол учун қўлланиладиган Ислом иқтисодий тизимининг ахлоқи ижобий муносабат, масъулият ва адолатни тарғиб қилади ва шу билан жамият аъзоларининг моддий ва маънавий фаровонлигига эришишга ёрдам беради. *Тавҳид* Ислом ҳаётининг деярли барча жабҳаларида, фикр ва оқилона тадқиқотлардан тортиб, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тизимларгача, шунингдек, эстетика ва мусулмонларнинг турли санъат шаклларига яқинлашишларигача аниқ ифодасини топувчи Исломий қадриятлар манбаи бўлиб хизмат қилади.

Покланиш (*тазкия*) ва ислоҳ қилиш объекти шахслар, гуруҳлар ва кенг уммат аъзолари сифатида ер юзида ўзларига ишониб топширилган нарсани қандай тасарруф этганлари учун Аллоҳга масъул бўлган инсонлардир. Одам иймонга кириш орқали ўзини поклайди. Жонни поклаш Худога ёқмаслиги мумкин бўлган гуноҳ ишлардан воз кечиш ва Унинг марҳаматига лойиқ бўлган солиҳ амалларни бажаришни ўз ичига олади. Умумий ижтимоий тизимнинг ўзига хос устуни сифатида закот алоҳида мусулмонни бойликка жуда берилиб кетмасликда ёрдам беради ва уни хасисликдан тозалайди. Тозалаш курашнинг турли шакллари билан боғлиқ. Ҳар шахснинг ўзининг паст манманлигига қарши ички кураш мавжуд. Шахсий қулайлик ва мол-мулк қурбон бўлган кураш бор. Шахсий даражада покланиш ҳис-туйғулар, фикрлар, ниятлар, муносабатлар ва шахсий хатти-ҳаракатлар билан боғлиқдир. Мусулмон муҳтожларга тарқатиши шарт бўлган закот, бойлик, кишининг бойлик ва умуман жамият бойликларини тақсимловчи алоҳида шахсни покловчи воситадир, у неъматни ҳам, ўсишни ҳам келтирувчи жараёндир.

Биз ва бошқа мавжудотлар яшаётган ернинг ривожланиши ва фаровонлиги жараёни сайёрамизда, унинг ерида, денгизларида, океанларда, кўлларда ва дарёларда, атмосферада, хоҳ тирик мавжудотлар, хоҳ табиий ҳодисалар ва цикллар ёки энергия манбалари шаклида Худо қолдирган барча нарсалардан оқилона фойдаланишни ўз ичига олади. Бу эволюцияни ўз ичига олади, хоҳ у киши ёки жамиятнинг умри бўлсин, шу сабабли вақт талаб этилади. Бироқ, моддий ривожланиш ва фаровонлик, коинотдаги қонунийликларни кўрганмиз, объектлар ва ҳодисаларни бошқарадиган қонунларни кашф қилганимиз ва воқеаларни башорат қилиш қобилиятига эга бўлган вақт ўтиши билан тўпланган билим ва тажрибадан келиб чиқадиган цивилизациянинг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ. Инсоният цивилизациясининг номоддий томони одамлар ўзларининг ижтимоий ва иқтисодий ишларини тартибга солиш, шу жумладан, қонунларни қабул қилиш ва бир жойда яшайдиган кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ва бошқарадиган тизимларни яратиш бўйича тажриба орттиришлари билан ривожланади. Бундай ютуқлар маданиятларни ҳосил қилади. Бу ердаги одамларнинг ҳаёти бирон

бир мақсадга эга. Ер биздан олдин мавжуд эди. Биз Худога сиғиниш ва ер юзида ўринбосари – халифаси бўлиш учун яратилганмиз. Шунинг учун Худо бизга берган нарсалар учун бизни жавобгар қилади.

Биз ушбу кадриятлар тизими тўғрисида тушунчамизни қўшимча ўрганишлар ва тадқиқотлар орқали чуқурлаштиришимиз, сўнгра шахсий тақводорлик ва Ислом ҳуқуқшунослик илмлардан гуманитар, ижтимоий ва физикавий фанлари соҳасига кўчирилиши мумкин бўлган иккиламчи қиймат тизимларини олишга интилишимиз зарур. Бунга эришгач, кейинчалик бу тамойилларни шундай қўллашимиз мумкинки, мусулмон жамоалари дунёнинг бошқа жамиятлари учун тўғри раҳбарлик машъалларига айланадилар.

Якуний сўз

Якуний сўз куйидаги тўрт бўлимдан иборат:

1. Эпистемологик интеграцияга эришиш талаблари.
2. Тафаккур соҳасидаги эпистемологик интеграциянинг хусусиятларини аниқлаш.
3. Тадқиқотларда эпистемологик интеграциянинг методологияси.
4. Хулқ-атвор соҳасидаги эпистемологик интеграциянинг намоён бўлиши.

Ушбу китоб контекстида биз “Эпистемологик интеграция модели” деб номланганимиз нарсаларга нисбатан “интеграция” атамасидан фойдаланамиз. Ушбу модель бир-бирини тўлдирувчи ёки ўзаро боғлиқликнинг учта даражасига асосланган:

- икки билим манбаи, яъни космос ва ёзма *вахий* ўртасидаги ўзаро боғлиқлик;
- билишнинг икки воситаси, яъни ақл ва сезги идроки ўртасидаги ўзаро боғлиқлик;
- манбалар ва воситалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

“Интеграция” атамаси бизнинг ёзма *вахий* ва яратилган дунёнинг ўқишларини бирлаштириш жараёни билан ҳам боғлиқ. Билимни исломлаштириш шароитида эпистемологик интеграция (ёки замонавий Ислом тафаккурини ислоҳ қилиш) биздан куйидагиларни талаб қилади:

1. Исломнинг тамойиллари ва мақсадлари ҳақида етарли тушунчага эга бўлиш;
2. Ушбу тамойиллар ёки мақсадларни қўллаш учун мос методологияни ишлаб чиқиш;

3. Замонавий илм-фанларни тушуниш ва уларга алоқадор бўлиш учун ушбу методологиядан фойдаланиш;
4. Мустақкам ва самарали бўладиган замонавий Исломиёй характерни шакллантириш;
5. Бутун мусулмон жамоасига инсон цивилизациясига алоҳида хисса кўшиш имкониятини бериш ва уни илоҳий ваҳийдан олинган йўл-йўриқ билан таъминлаш.

Замонавий педагогик ёндашув Ислон таълимотлари, ибодат маросимлари ва амалиётларини ўтмишда кўриб чиқилган ва тушунилган шаклда тақдим этишни ўз ичига олади. Бирок, Ислон ҳақида ўргатадиган нарсаларимизни бугунги воқеликка ва бу замонавий шароитда мусулмон олдида турган муаммоларга боғлайдиган тарзда ўргатиш керак. Шундагина биз жаҳон халқлари орасида етакчи мавқега эга бўлишимизга имкон берадиган ажойиб ютуқларга эриша оламиз.

Тафаккур соҳасида эпистемологик интеграция фикрлашни мақсадга мувофиқ бўлишига имкон беради, чунки у муайян аниқ воқеликлар ва шароитлар контекстида ошкор қилинган оқилона мақсадга мувофиқ, Худо нозил қилинган матнни тушунишга эришади. Фикр ҳар томонлама қамраб олинади, чунки у алоҳида муаммоларни кенгрок контекстда жойлаштирадиган, уларнинг ҳар бирига вақт, жой ва шароитга қараб ўз ўрнини ва маъносини берадиган кенг қамровли дунёқарашга асосланади. Тафаккур воқеалар, ходисалар ва оқибатларни уларнинг сабаблари ва бошқарувчи умуминсоний илоҳий қонунлар билан боғлаганлиги учун тартиблирок бўлади. У ҳар бир нарсани ўзига хос воқелик билан боғлиқлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқиши, шунингдек, мавжуд муаммоларга ечим излаш учун барча мумкин бўлган вариантларни ўрганиши сабабли, амалийрок бўлади.

Келажакни куриш ва мусулмон умматининг маданий тараққиётига эришиш йўлларига қаратилгани сари у янада стратегик, олдиндан пайқаса бўладиган ва ижобий бўлади. Тадқиқот методологияси нуқтаи назаридан, бундай ёндашув ёрдамида тадқиқотчига инсон

ривожланишига эришиш ва ер юзида ҳаётни яхшилаш учун билимга эришиш, синаш ва фойдаланиш борасидаги саъй-ҳаракатларимизда биз учун умумий йўл-йўриқларнинг асосий манбаи сифатида Қуръон матнларини тушуниш имконини беради. Қуръондан олинган кўрсатмалар асосида тадқиқотчилар бошқаларнинг ишлари ва нуқтаи назарлари билан танишиш ёки кузатишлар ва тажрибаларда иштирок этиш каби ўрганилаётган мавзу учун зарур бўлган ҳар қандай илмий фаолиятга тайёр бўладилар.

Хулқ-атвор нуқтаи назаридан бу методологик интеграция турли оламларни, шу жумладан, одамлар дунёси, ғоялар дунёси, нарсалар дунёси ва бошқа оламларни бирлаштиришга имкон беради, чунки фикрлаш ва тадқиқотлар турли соҳаларни қамраб олади. У шахснинг хулқ-атвори Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) томонидан кўрсатилган йўлга эргашадиган барқарор бўлган ёндашувга онгли, идрокли садоқатни ўз ичига олади. Инсон хулқ-атвори шунчаки ҳаракатнинг ташқи, амалий томони билан боғлиқ эмас.

Бирок, бу ташқи, кўринадиган жиҳат аслида нозик ва кўринмас бўлган ва акс этириш ва мулоҳаза қилиш жараёнларини, муқобил танловларни, қарама-қаршиликларни ҳамда таққослашларни кўриб чиқишни ўз ичига олган ҳаракатнинг бевосита натижасидир. Бу жараёнлар давомида шахс бир қарорга келади. Бундай ички хатти-ҳаракатлар юрак ёки виждон томонидан амалга ошириладиган ҳаракатдир. Ушбу ёндашувни ўз ҳукмрон маданиятида ўзгаришларни яратиш учун мунтазам равишда қўллайдиганлар ҳақиқий ислохотчилардир.

Хулоса қилиб айтганда, биз “методологик маданият” деб номланиши мумкин бўлган нарсаларни интеграциялашган мусулмон тадқиқотчиси ёки олимнинг, айниқса, тизимли (методологик) фикрлаш уларнинг ким эканлиги ва умумий мансубликнинг асосий қисми эканлигини англайдиган университет профессорлари малакаларининг ажралмас таркибий қисми сифатида қабул қилишимиз лозим. Ўзларининг ихтисослашган илмий маданиятида улар олимлар, ижтимоий муҳитида эса улар ислохотчилар, шунингдек, ҳозирги ва

келажак авлодларнинг устозларидир. Хусусан, университет профессорлари нарсаларни аниқлаш ва фарқлаш воситаси сифатида тизимли фикрлашни, касбий фаолият сифатида тизимли тадқиқотларни ва кундалик мажбурият сифатида тизимли хулқ-атвордан фойдаланиладилар. Бироқ, бу нарсалар ўз-ўзидан содир бўлади, чунки методологик фикрлаш ва ҳаракатлар уларнинг ажралмас қисмига айланди. Ва Аллоҳ Таоло – ўта билгувчидир.

Муаллиф хақида

ФАТҲИ Ҳ. МАЛКАВИ – табиий-илмий таълим ва фан фалсафаси соҳаларида докторлик даражасига эга бўлган Иорданиялик маорифчи, университет профессоридир (Мичиган Давлат Университети, АҚШ, 1984). Табиий фанлар таълими ва тадқиқот методологияси бўйича ўттиздан ортиқ мактаблар ва университетлар учун ёзилган дарсликлари муаллифи. Шунингдек, академик журналларда олтидан ортиқ мақола ва илмий-тадқиқот ишлари муаллифи. Фатҳи Ҳ. Малкави Ислом таълими ва Исломий эпистемологияга бағишланган ўн саккиз жилдлик конференция ва семинарлар материалларини таҳрир қилган. У ҳозирда Халқаро Ислом тафаккур институтининг минтақавий директори, “Замонавий Ислом тафаккур журнали” (Islamiyat al Ma'rifah) журнали бош муҳаррири ва Араб Иордания Академияси (Majma' Al-Lughah Al-'Arabiyyah) аъзоси ҳисобланади.

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу институтнинг муҳим нашрларининг ихчам шаклда ёзилган, ўқувчиларга асл нусханинг энг муҳим мазмуни тўғрисида асосий тушунчаларни бериш учун яратилган қимматли тўпламидир.

Эпистемологик интеграция: Ислом методологиясининг моҳияти – бу турли соҳалардаги билимлар билан боғлиқ масалаларни синчковлик билан чуқур ўрганишда амалий таълимни амалга ошириш мақсадида Ислом методологиясининг ақлий асосини яратишга интиладиган дастури.

Китоб номи Ислом методологиясини тавсифловчи ажратувчи интеграция турларини, шу жумладан, манбалар, воситалар ва тафаккур мактабларининг интеграцияси, шунингдек, исталган намуналар билан мавжуд воқелик ва бошқаларини тасдиқлайди. Бу инсон табиатига тўлиқ мос келади, чунки хилма-хиллик одамлар бажарадиган функциялар ва улар эгаллаши мумкин бўлган кўникмалар учун муҳимдир.

Бу асар икки асосий билим манбасини, яъни Тавҳид ҳимоясида ваҳий ва воқеликни бирлаштирган соғлом фикрлаш ва қадриятлар асосларини яратиш мусулмоннинг ҳар бир тикланиши учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини исботлайди. Интеграциянинг бу тушунчаси инсоннинг назарий тушуниши ва амалий экспериментал тадқиқотлардан фойдаланишни ўз ичига олади. Шу билан бирга, инсон имкониятларини қуйидагиларда қўллаш зарурлигини тасдиқлайди: илоҳий матнни тушуниш ва тўпланган ўтмиш ва ҳозирги инсон тажрибаси, шунингдек, унинг ресурслари нуқтаи назаридан жисмоний дунё ҳақида чуқур билимга эга бўлиш. Мақсад – инсон салоҳияти ва ижодкорлигини жонлантиришдир. Ҳар бир методология муаммоларни ҳал қилиш ва саволларга жавоб бериш учун зарур бўлган фикрлаш тизимларини куришнинг ақлий фаолияти ва амалий тартиблари билан боғлиқ. Шунинг учун фикрлаш, тадқиқот ва амалиётнинг интеграцияси ҳар қандай методология учун муҳимдир. Ислом методологияси буни қабул қилиб, инсоният ер юзиде фаровонликка эришиши ва охирабда абадий бахт-саодатга эришиши учун саъй-ҳаракатларни бирлаштиришга бўлган умидларини кенгайтиради.